

APPENDIX.

[EPISTOLA SEU LIBELLUS.]

JOANNIS CHRYSOSTOMI TROMBELLI IN SEQUENTEM HILARII EPISTOLAM PRAEFATIO.

CAPUT PRIMUM.

In quonam codice reperta, et cuinam (nostra quidem sententia) tribuenda sit ea, quam nunc evulgamus, epistola.

1. Si ex diligentia, quam in perlustrandis Bibliothecae nostrae codicibus adhibui, fructum non levem retuli, quum superiorem libellum reperi, multo uberiores sane sum assecutus, dum nobilem epistolam, quam tibi, humanissime Lector, exhibeo, in membraneo codice Hieronymi epistolas, et opuscula complectente inveni. Nolim tamen illam Hieronymo tribuas; stylus enim eam Hieronymo adjudicat, atque adeo Ambrosio, et Augustino, quos nempe longe diversam scribendi rationem fuisse consecutos, manifesta res est. Latine primitus scriptam, non ex graeco conversam epistolam hanc, ostendit locutio ipsa nihil graecitatis habens: latinum quoque scriptorem innuit ea Scripturae versio, quam sequitur: quippe aut *Italica* ipsa est a veteribus saepe laudata, aut alia *Italicae* affinis, ipsa quoque a

veteribus latinis Patribus saepe adhibita. At cum praeter Hieronymum, Ambrosium, et Augustinum (quos quidem hujusce epistolae auctores fateri vetat, uti diximus, scriptio ipsa), multi fuerint latini Patres, qui litteras scripserint, inquirendum est nobis, cui epistolam hanc tribuamus.

2. Antequam Vulgata Biblicorum interpretatio ab Ecclesiis reciperetur, eam fuisse compositam, compertissimum puto: differt enim plurimum a Vulgata ea versio, quae in epistola hac allegatur. Praeit ergo saeculum septimum, quo scilicet tempore in Ecclesiis Occidentalibus fere omnibus Vulgata invaluit. At quarti saeculi scriptorem satis indicat summa diligentia, et enixum studium, quo Verbi divini consubstantialitatem atque aeternitatem stabilire studet, et inculcare, ideoque Arianos, et Semiarianos refellere: praeterit vero haereses deinceps exortas, atque adeo Macedonianam ipsam Semiarianorum tempore celebrem; imo de Spiritu Sancto loquens iis utitur locutionibus, quae postquam haeresis ea vixit, a viro Catholico, qualis procul dubio est scriptor noster, adhiberi non potuissent. Scripta itaque est epistola haec, antequam Macedonius novam haeresim conderet. Inter eos porro, quos per ea tempora epistolas scripsisse novimus, et Verbi divinitatem atque aeternitatem vindicasse, eminent Hilarius Pictaviensis, et Eusebius Vercellensis. At si quis epistolam hanc cum iis comparaverit Eusebii epistolis, quas Baronius evulgavit, manifesto videbit, eam ab Eusebii stylo abesse plurimum, accedere autem ad eam loquendi rationem, quam Hilarius in libris suis consecutus est: atque adeo in eo tantummodo ab iis differre, quod ii utpote oratorio stylo compositi, elatiores sint, ac sublimiores; epistola vero haec humili, tametsi ornato, ac multum exculto conscripta sit: quod

mirum non est; huius modi enim loquendi genus epistolae illi congruit, quae in Ecclesiastico conventu ad plurimorum eruditionem legenda foret . Neque sane auctore illo indigna est, de quo haec Hieronymus tradit : «S. Hilarius Gallicano cothurno attollitur, et quum Graeciae floribus adornetur, longis interdum periodis involvitur, et a lectione simpliciorum fratrum procul est.» Neque in ea desideramus ubertatem, ac nitorem, quem in Gallorum Scriptorum elucubrationibus enitere alibi testatur idem Hieronymus . Denique, ne multa proferam, in hac sane epistola se prodit is, quem disertissimum fuisse evincunt illa ejusdem pariter Hieronymi verba : *Nec disertiores sumus Hilario*: quippe qui, teste hic quoque Hieronymo , «Duodecim Quintiliani libros et stylo imitatus est, et numero , brevique libello, quem scripsit contra Dioscorum medicum, quid in litteris possit, ostendit.» Initium profecto huius epistolae valde nobile est, nec minus praestantia quae sequuntur, sic ut sublimitatem illam, et eloquentiam, quam in Hilario commendant veteres, in ea quoque facile detegas.

3. Illud etiam in Hilario notarunt Critici, quod voces admodum infrequentes scriptis suis inserat : atque id quidem in hac ipsa epistola occurrit. Quis enim voces has, *initiat, splendificare, sacerdotare, confuerit*, quas hic invenies, iis vocibus annumerabit, quas crebro adhibemus? Quod si explicationis, reiue clarius illustrandae causa graecas voces usurpat in suis libris Hilarius: eae quoque in Epistola hac occurrunt. Si a voce *homousion* ad consubstantialitatem Verbi explicandam quoad potest, cavet Hilarius, illiusque loco explicationes alias in libris suis substituit, ne scilicet de *nomine*, non de ipsa Verbi consubstantialitate, atque

aeternitate, ac praestantia decertare videatur; id quoque hic peragit. Id pariter in epistola hac observans, quod in reliquis libris suis adversus Arianos disputans religiose observarat: ut scilicet eorum quidem errores vehementer redarguat, at neminem nomine appellet; atque ab odioso *Arianorum* et *Semiarianorum* vocabulo prorsus abstineat: quam quidem ob rem Lucifero Calaritano displicuit, et plus aequo mitis apparuit. Quid? quod eadem paulo liberiores phrases, praesertim cum de Spiritu Sancto, de Incarnationis mysterio, et de rerum creatione disserit, quae in libris Hilarii *de Trinitate* occurrunt, occurrunt pariter in ea, quam evulgamus, epistola; sententiae quoque eadem exstant; nec dissimilis, uti diximus, sermo est: atque id sane fatebitur, qui annotationes, quas eidem epistolae adjiciemus, expendet: eo enim non modica illarum pars respiciet, ut adductis Hilarii verbis ostendatur, cum reliquis illius libris epistolam hanc non modo in doctrina, verum etiam interdum in locutione ipsa, verborumque dispositione, ac circuitu convenire.

Accedit ad haec affinitas nonnulla nominum Hilarii, et Hieronymi; iisdem enim litteris utrumque nomen incipit. Hinc suspicor Hilarii nomen duabus tantum prioribus litteris indicatum (*Hi*): et huic epistolae praepositum inducere facile potuisse amanuensem nostrum non admodum fortasse peritum, ut Hieronymo tribueret libellum istum, qui Hilario utique fuerattribuendus.

4. Atque his quidem conjecturis ducor, ut Hilario Pictaviensi, ideoque praeclarissimo, et valde vetusto scriptori epistolam hanc adscribam. Nolo tamen dissimulare eas, quas mihi vir clarissimus, quique primas in litteraria republica tenere visus est, mihi objecit difficultates. Nimirum 1° ad martyrium vult

scriptor iste paratos eos, quibus epistola haec legenda erat. Antiquior ergo Hilario auctor illius est; quippe qui imperatorum Ecclesiam persequentium aetate vixit. 2º Fatetur epistolae hujus scriptor, fidem suam fuisse in dubium revocatam. «Et sciant aemuli fidei meae praestitam rationem, et convenire cum Ecclesia recognoscant.» At quis id de Hilario audeat dicere? qui, ut Augustini verbis utar, «Ecclesiae catholicae adversus haereticos acerrimus defensor; catholicus et insignis Ecclesiae catholicae doctor; et non mediocris auctoritatis in tractatione Scripturarum, et in assertione fidei vir appellatus est. »His scilicet ad hunc modum occurro. Constantii tempore exstitisse multos, qui propter Orthodoxae fidei defensionem non modo in exilium missi, verum etiam martyrio functi sint, indubitatis monumentis assequimur. Merito itaque ad martyrium paratos esse cupiebat fideles noster egregius Scriptor, ad testificandam scilicet sanguine suo Orthodoxae confessionis veritatem. An non etiam dubitari merito poterat, ne mortuo Constantio ad hominem vetustae superstitioni addictum transferretur imperium, eoque regnante iterum exagitaretur Ecclesia? Quod si regnante Juliano vis epistolam hanc conscriptam, quam recte ad subeundum martyrium paratos fideles cupiebat Hilarius, quos summum in modum a Gentilibus, quibus palam imperator ipse favebat, vexatos novimus?

5. Quamquam porro eas laudes meruerit Hilarius, quibus ab Augustino, Hieronymo, Cassiano, aliisque celebratissimis viris ornatus est, indubitatum est tamen, de illius fide fuisse ab aliquibus nimio plus severis austerisque dubitatum. Id facile fatebitur, qui ad librum ab Hilario ad suae fidei

defensionem adversus Luciferi Calaritani accusationes compositum, animum adverterit. Legas illum obsecro, et manifesto conspicies coactum fuisse Hilarium, ut fidem suam a criminationibus hujusce episcopi vindicaret .

CAPUT II.

Ad quemnam eadem epistola missa sit: quale illius argumentum; et quonam tempore conscripta fuerit.

1. At imminet quaestio altera: cui scilicet missa sit haec epistola. Abest enim id a nostro codice. Episcopum, qui populum regendum paulo ante suscepit, eundemque catholicum, qui instructionem coram populo legendam ab Hilario poposcerat, indicant ea verba, quae sub hujusce epistolae finem occurrunt: «Veniam ante omnes (*fortasse* omnia) a tui populi sincerissima sanctitate orans, ut tua Sanctitas, cui peritior via a Deo, et sanctior comprobata est, in omnibus, in quibus mediocritas mea vel praetermisit, vel inventa melius explanare non potuit, correcta reformare, et supplere dignetur: aut si probaveris, ut est a nobis opusculum coeptum, te petente, et Deo adjuvante perfectum, non habere quod desit, in orationibus tam tuis sanctis, quam omnium fratrum memoriam mei habeas.» Atque ea sane verba: «cui peritior via a Deo, et sanctior comprobata est,» probum innuunt; doctum quoque, aut certe in dicendo, scribendoque aliquoties exercitatum, qui vel sibi minus fidens, vel ad conciliandam fidei suae, sibi que ipsi

auctoritatem, vel etiam ut cumulatissimam haberet, quam populo suo traderet, instructionem, eam ab Hilario poposcerat epistolam, in qua et fidei dogmata summatim proponerentur, et dirigerentur ad pietatem mores. Quod quidem mirum non est; in magna enim apud omnes aestimatione erat Hilarius, quem eximia probitas, miracula edita, doctrina non vulgaris, exilium quod pertulerat, laboresque, quos pro catholica fide toleraverat, et mira adversus catholicae Ecclesiae hostes constantia summopere commendabant. Aliunde etiam novimus celebriores Antistites ab episcopis nuper electis exoratos litteras ad eos misisse, quibus populi instruerentur: cujus quidem rei exemplum tibi praebet epistola ea, quam Ambrosius Mediolanensis episcopus Vigilio episcopo nuper electo dedit: in qua complectitur ea fere omnia, quae aut perquirere, aut effugere episcopus debet. Nobiliorum porro episcoporum litteras in sacris fidelium conventibus fuisse perlectas cum alia multa testentur, tum id sane liquido ostendit, quod Cyprianus Cornelio papae scribens his verbis docet: «Et quamquam sciam, frater carissime, pro mutua dilectione quam debemus, et exhibemus invicem nobis, florentissimo illic clero tecum praesidenti, et sanctissimae atque amplissimae plebi legere te semper litteras nostras; tamen nunc et admoneo, et peto, ut quod alias sponte, atque humanissime facis, etiam petente me facias, ut hac epistola mea lecta, si quod illic contagium venenati sermonis, et pestiferae seminationis irrepserat, de fratrum auribus, et pectoribus exuatur, et bonorum integra, ac sincera dilectio ab omnibus haereticae detrectationis sordibus repurgetur.»

2. Atque haec quidem epistola propterea majori in pretio habenda est, quod et perrarae inveniuntur in ipsis veterum libris hujus generis litterae, et eae ipse quae habentur, incitamenta quidem ad pietatem, virtutemque habent, at mysteria fidei, et dogmata aut prorsus praetereunt, aut brevissime attingunt. Contra haec utrumque complectitur, fideique mysteria diligenter explicat: ad virtutes quoque assequendas luculenter hortatur, et incitat.

3. Quod porro absit a Codice nostro nomen Episcopi ad quem eadem epistola missa est, facit, ut tempus ignoremus, quo ea conscripta sit ab Hilario: quod quidem tempus facile innotuisset, si nomen Episcopi illius haberemus; novimus quippe annum, quo praestantiores saltem per eam aetatem latini Episcopi (ad quorum aliquem epistola illa missa videtur) Ecclesiarum suarum regimen susceperint.

4. Extremis tamen, quibus Hilarius vixit annis, eandem epistolam conscriptam arbitror. Etenim studium illud, ac diligentia, quam is impendit in illustrando, et luculenter exponendo catholico dogmate, quo Filii divinitas nobis credenda proponitur, eoque vindicando a subdolis Arianorum, ac Semiarianorum explicationibus, eam aetatem innuit, quae omnes Valentis, Ursacii, aliorumque his affinium machinationes, et malos dolos jam detexerat. Atque in hac quidem opinione confirmor, quum animum intendo ad eas locutiones, explicationesque, quae ex libris *de Trinitate*, et ex Commentariis in Psalmos desumptae videntur: conjicere quippe ex ea re commode possumus, conscriptis jam evulgatisque iis, quos diximus, libris, epistolam hanc fuisse ab Hilario compositam. Atque hanc suspicionem meam comprobant verba illa sub epistolae finem posita: *Et sciant*

aemuli fidei meae praestitam rationem, et convenire cum Ecclesia recognoscant: etenim satis indicant dissidium antea exortum Hilarium inter, et Luciferum Calaritanum, vocatamque ab eo in dubium Hilarii pietatem, ac religionem, adeo ut coactus sit Hilarius explicationem librorum suorum texere, illiusque praesertim, qui de Synodis, seu de fide Orientalium inscribitur. Vide obsecro opusculum, de quo loquimur, quodque Apologetica ad reprehensores libri de Synodis responsa inscribere PP. S. Mauri (pag. 521 tom. II editio. Veron.).

5. His positis, manifesto vides, quam excellens sit epistola, quam evulgamus, quippe quae plurima, eaque valde praestantia continet documenta ab eo conscripta, qui *Magister Ecclesiarum* (**Vide Cass. lib. VII de Incarn. cap. 24**) propterea a veteribus appellatus esse videtur, quod non modo exemplo, multorumque librorum scriptione Arianis obstiterit, verum etiam quia Episcopos ipsos, ideoque populos eis subjectos epistolis suis instruxerit; eaque ratione *per profectus aliorum creverit*. At satis praelocuti jam sumus. Ecce itaque Epistolam ipsam.

SANCTI HILARII EPISTOLA SEU
LIBELLUS. (Numeri annotationes ad calcem
epistolae subjectas indicant.) (C,G)*

I. David 1 gloriosus 2 in Psalmo (**Ps. XVIII, 5**) sic dicit 3: *In universam terram exivit sonus eorum, et ad terminos orbis terrae verba eorum*. Ex hoc igitur intelligi datur, sono ante praeparato, id est Fidei principiis, posse ad intima et perfectiora fidei perveniri, ne rudimentis vacillantibus dicatur nobis Domini voce increpantis (**Luc. XVI, 10**): *Si in modico fideles non fuistis, quod majus est quis dabit vobis?* Sed quia video certam esse formam, quam egredi non licet, differentiae inter Judaeos, et Graecos, id est Gentiles 4; prius differentiam edisseramus (*Codex ms. habet: disseramus*): Judaeis enim nihil aliud ad veritatem fidei credendum existimo, nisi Jesum Christum filium Dei: per ipsum salvari et genus Israel, et Gentes etiam baptizari in nomine ejus 5: reliqua enim sciunt per legem et Prophetas. At vero gentiles, quibus verus, et major est labor 6, tali admittendi, et docendi sunt ordine 7. Et primo quidem ut ab Idolis, et ab omnibus voluptatibus hominum totis praecordiis recedant: ut amputatis et evulsis radicibus malis, bona possint et religiosa pectoribus seminari 8: hoc est, unum Deum credere; ipsum timere 9. Deinde scire, quod cuncta ipse fabricaverit: et universa mundi vel quae facta sunt vel ipso jubente, et volente, et faciente constiterint 10. Esse corpus Scripturae: quod autem lex vocetur atque Prophetarum 11 quid hoc indiget 12: quod quidem per homines scriptum sit, non ab hominibus 13? Spiritus enim Dei, qui omnia scit 14, inspirabat homines sanctos qui loquerentur 15, aut qui destruerent pravitatem, aut qui aedificarent fidem, aut spem erigerent, aut judicium comminarentur, aut promissa servarent 16. Deinde credendum illis, Jesum Christum filium

Dei 17, per quem cuncta Deus fecerit, et sine quo nihil est factum 18, per quem in principio Sermonem 19, id est rationem 20 universitatis accepimus, apud Deum fuisse. Sic enim gloriosus Evangelista Joannes initiat 21 dicens (**Jo. I**): *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum. Omnia per ipsum facta sunt; et sine ipso factum est nihil* 22. Deinde esse Spiritum Sanctum, 23 qui cuncta, quae Deus per Sermonem fecerit, animaverit, et confirmaverit 24. Unum esse baptismum 25 quo homines regenerantur in Deo 26. Credendum etiam resurrectionem mortuorum in eadem carne 27. Judicium futurum Dei, quo secundum facta hominis vel malis poenae rependantur (*Codex ms. habet* repnentur), vel bonorum operum destinata praemia tribuantur 28. Tanta est differentia Judaeorum convertentium, et gentilium credentium 29: Quid sit 30 Deus, aut qualis, et quantus; quis esset, et qualis filius Dei, et quis Spiritus Sanctus: Tres enim unum sunt.

II. Sane illud scire convenit prudentiae vestrae nos de Deo haec (*Codex ms. habet* hoc) loqui et posse, et scire, quae aut ipse de se apud homines voluit sciri aut ea ad quae homini, permissu ejus, licuit accedere. Non illum in terris quaerat homo, aut inter figmenta componat, ne cui similem credat 31: Deum enim vera fides ita semper exposuit: Non natum, non factum 32, incomprehensibilem 33, inextimabilem 34, invisibilem 35, et impassibilem 36: Et ideo solum verum Deum 37, qui quaedam generaverit 38, quaedam fecerit, disposuerit, ordinaverit 39, exornaverit 40. Optimum, justum mandare Judicem 41. Et ideo inexcusatus est omnis homo, qui factorem suum non agnoverit 42 in tempore agnitionis 43, habiturus post exitum Judicem justum: qui non suo tempore

converti se putaverit: sed ex praeterito 44. Haec fas est de Deo credere 45. Haec qui crediderit, abstinet se ab omni injustitia 46. Bona et justa operatus aeternam requiem habebit in vita 47.

III. Habentem 48 Filium: non statim ut homines procreati sunt, ita dicere me aestimes generatum 49; sed ut decet de Deo credere, et Deum filium habere ex se quidem natum 50 non divisa ejus substantia, nec majestatis ejus divisa substantia; ac per hoc passibilis videatur 51. Nec de ore sermonem nostri similem esse prolatum: ut litteris et Syllabis constet: nec filius Dei compositus, ac per hoc dissolubilis teneatur 52. Nec ex nihilo, sicut reliqua facta sunt, ne

similis et aequalis et caeteris, qui facti sunt 53, jungeretur: sed sicuti ipse scit qui generans, et ipse qui generatus est: ipso Domino in evangelio dicente: *Nemo novit Patrem nisi Filius: neque Filium quis novit nisi Pater (Matth. XI, 27)*. Item in Scripturis legimus: *Mysterium meum mihi: mysterium meum mihi (Isa. XXIV, 16)* 54. Et re vera absconditum esse decet de generatione illa, in qua nullus interfuit: nec momentum quidem temporis 55. Ante saecula enim, et antequam suspicari quis auderet, natus est filius Dei sine temporibus 56: quod graeca lingua *Achronos* dicunt 57; semper enim filius, quia semper pater 58: nefas est enim Deo aliquid assignare postmodum, quod ante non habuerit: cum Deus semper perfectus sit 59. Ut etiam quod propter nos postmodum fuerit fabricatum 60, apud illum jam fuerit et si non in substantia, plena dispositione 61: Non minus enim erat impotens simul omnia facere 62, sed ut ordinata et

gradatim disposita universa pro suo gradu et honore obsequerentur; et ne passiva et nulla inter se antiquiora inhonorifica permanerent 63. Nam si quae nostri causa a Filio Dei nativitas suscepta est, incomprehensibilis est, non nudata mortalibus; quanto magis 64 illa, quae nulli nisi Deo Patri et sibi soli est cognita? Nam Gabriel angelus ad Mariam ita loquitur sicuti Evangelista testatur: *Spiritus Domini superveniet in te: et virtus Altissimi obumbrabit tibi (Luc. I, 35)*. Quod obumbratur, absconditur: nec omnibus notum est. Ergo si haec nativitas, quae nostri est causa deposita (*Legendum videtur*: disposita), nobis incognita est: quanto magis illa quae a nobis longe remota est 65? Et quid dico a nobis, et non ab omni coelesti creatura 66? Sufficit ergo hoc, quod vidimus, quod divinitas nosse nos voluit. Nec ultra cognitio porrigenda est, ne sacrilegus unusquisque teneatur, quisquis concessos (*Codex ms. habet concussus*) terminos fuerit cognitionis egressus 67.

IV. Christum igitur accepimus 68 Dei Filium initio 69 Sapientiam (**I Cor. I, 24, Dei virtutem, et Dei sapientiam**) veram 70; Sermonem, id est rationem 71, spiritum (**Joan. IV, 24, Spiritus est Deus, etc.**), viam (**Joan. XIV, 6**), lucem (**Joan. I, 9, et rursus III, 19**), brachium (**Is. LIII, 1, et Joan. XII, 38, Et brachium Domini cui revelatum est?**) fortitudinem, virtutem (**I Cor. I, 24**), veritatem (**Joan. XIV, 6**), panem (**Joan. VI, 35, 48**), vinum (**Matth. IX, 17, et Joan. XV, 1, etc., Ego sum vitis vera**), Vitam (**Joan. I, 4, et XIV, 6, et alibi saepe**), Ostium (**Joan. X, 1, 2, 7, 9**), pastorem (**Ibid., 11, etc.**), et alia plurima 72, quae propter homines sunt 73: et omnes in illo vivunt 74: quae unusquisque processu temporis Scriptura

edocente perdiscet 75. Si igitur Dei Filium cognitum confitemur: per ipsum Deum Patrem scimus et saecula visibilia, et invisibilia condidisse: Non enim fas est ex eo Deum operatum credere, ex quo mundus geniturae

suae idem nativitatis initium sumpsit, aut cessasse et desiisse credendum est post mundi fabricam: cum Dominus loquatur et dicat: «Pater meus usque nunc operatur (**Joan. V, 17**) 76. Otium illi vel antea, vel postmodum requiem illi assignat quisquis illum infatigabilem nescit: et ignorat quod nihil illi semper acciderit, sed semper sit 77: quod graeca lingua ἀναστειν vocat: et in omnibus semper sit spiritus perfectus 78.

V. Esse igitur plurima quae per Filium fecerit 79: quorum aut sola nobis nota sunt nomina, aut nec ipsa sunt cognita. Quanti enim sunt throni? quantae potestates? quantae dominationes? quanti principatus? quanti spiritus? quanti Angeli? quae nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis adscendit 80? Quantam etiam claritatem putamus esse in invisibilibus, nec extimare possumus, cum in his quae nobiscum sunt, admiranda sint omnia 81. Inter omnia enim etiam mundus, quem conspiciamus, per Filium fabricatus est 82. Et quidem lucem, qua caetera fierent perspicua, esse jussit, et fecit: cui *diem* nomen imposuit (**Gen. I, 3, 4**). Tenebris *noctis* addidit nomen (**Gen. I, 5**). Deinde *firmamentum*, quod inter aquas depulsaret, ostendit: quod *Coelum* voluit nuncupari (**Gen. I, 6, 7**): neve terrena 83 visu coelestibus miscerentur: sed esset quod inter humana et divina discerneret. Jam enim ex nihilo materias ipsas, ex

quibus omnia fierent elementa, condiderat. Post haec aquas in unum congregari et convenire praecepit: ut *Arida* monstraretur (**Gen. I, 9**). Nec quaeque sunt privata nominibus. Nam congregatas aquas vocavit *mare* (**Gen. I, 10**), separatam aridam *terrae* vocabulum voluit possidere (**Gen. I, 10**). Sed haec minus instructa videbantur. Benignam itaque foecunditatem his addidit, et decorem (**Gen. I, 11 seq.**). Et miro modo illam primo generare praecipiens, quae novissime fuerat fabricata 84, Non ordinem turbans, aut ignarus facturae suae: sed voluit postremum habere primum aliquid, ne in omnibus jaceret extrema 85, et primis secunda conjunxit, ne prima inferiora contemnerent 86. Sic Dei filius Deus artifex Patre jubente moderatus est 87, ut ordinem mutando, dispositionem melius ordinaret. Namque terras omnia pabula, lignaque cum suis seminibus redivivis imperavit educere (**Gen. I, 11, 12**), coelumque luminaribus, id est Sole, et Luna, et Stellis ornavit (**Gen. I, 14**), quibus aut diei, aut noctis fines ostenderet, aut signis rusticos, aut nauticos erudiret (**Ib. et vers. 16**). Maria quaeque inclusa in terrae limitibus (**Job. XXXVIII, 8, etc.**) sua animalia procreare mandavit (**Gen. I, 20, 21**): anima videlicet ipsas materias animaverat, ut nascentibus postmodum animantibus animas commodarent 88. Sed quo foecundiores faceret (*Codex ms. habet fecerat*) terram (**Gen. I, 24, 25**), post pabula, post ligna fructifera, post universa semina, quadrupedum genus, ferarum, et serpentium viva omnia et animata jussit ejicere (**Ibid.**) 89. Nec mora in his omnibus: 90 quippe quum Deus Pater jusserat, Filius virtus ipsa sine recrastinatione imperium capessebat:

nam cum jussione et opus adstabat 91. Sed quoniam multum intererat subfoecundare terrena 92, et post divina, humana deerant; hominem fecit, qui non totus esset e coelo, nec tamen de terra totus 93 iterum nasceretur 94: quippe corpus ex omni limo terrae formavit (**Gen. II, 7**) 95, spiritum concessurus e coelo (**Ibidem**) 96: et cum omnia jussione Patris Sermone obsequente formata sint 97, in hominis fictione etiam ipse Pater fabricator accessit 98, ut ad immortalitatem non praescriberet terra, si immortales manus constituerent hominem 99. Concessit etiam ut homo Dei imaginem portaret in terris 100, daturus postmodum similitudinem, si imago servaretur illaesa 101. Ad imaginem non putes esse formam hanc hominis exteriorem factam. Absit. Quis enim credat Deum, ad cujus imaginem factus est homo, habere aliquam partem, quae non audiat, quae non videat, quae non omnia operetur? Hominis enim exterior forma non undique videt, non undique audit, non undique potens est. Deus autem totus lux, totus oculus, totus auris, totus manus est potentissima 102. Ergo mentiuntur Scripturae? Absit. Sed esse in homine quiddam interius, quod *Homo* quidem et ipse vocetur, Apostolus Paulus nos instruit dicens: *Et si exterior noster Homo corrumpitur, sed interior quotidie renovatur* (**II Cor. IV, 16**) 103. Hic est ad imaginem Dei factus: quem νοῦν (id est mentem) vocamus: qui Deo possit similis esse tunc, quando impassibilis 104: dum inconcussus, dum beatus et sanctus, et sine fine (sine fine, usque in finem, *aut, si vis*, sine infidelitate, *vel* in fide) fuerit comprobatus 105. Liberumque arbitrium, et capacem animum dedit non sine lege vivendi 106, ne magnus et solutus a lege, animantibus omnibus aequaretur: addita comminatione post legem, ut, si servaret legem, in

aeternitatem veniret; si non servasset, mortem sibi pareret, amitteret et salutem (**Gen. II, 16**) 107. Est autem hominis facti nomen *Adam* (**Gen. II, 19**).

VI. Sed quia in omnibus animalibus ad procreationem sexus uterque processerat (**Gen. I, 22 et seq.**): homini quoque provisum est, ut et ipsi propter generationem mulier pareretur (**Gen. I, 27; II, 20, 21, et seq.**): et facta est, sicut Scriptura testatur: quaeque *Heva* (**Gen. III, 20**) nomen accepit 108: quam aequae legis praescriptio nec a mercede, nec a supplicio separabat 109. Sed postquam universa Deus per Sermonem suum (id est Filium) perfecta atque exornata vidisset; omnia quae cum homine erant, ipsius tradidit potestati (**Gen. I, 28**). Cui cum omnia tradita videret Lucifer, homini miserandus invidit (**Gen. III, 1, etc.**). (Nam est et ipsis non peccare liberum, et licitum, si jussa servaverint, in beatitudine permanere). Dei legem et jussa per mulierem transgredi persuasit (**Gen. III, 1, et seq.**): ut reus homo mandatorum fieret Dei, et in sententiam caderet (**Gen. II, 17**) 110. Ejectus est igitur in hunc mundum (**Genes. III, 17 et seq.**): nam in Paradiso, dum sine peccato fuisset, habitabat (**Gen. III, 23**) 111. Sed quia post transgressionem homines

generaverat, universum hominum genus secum ad mortem usque perduxit 112. Non defuturus tamen bonus, vel justus: quoniam quidem liberum erat et postmodum natis non delinquere, et Deus non cessabat quotidie commonere 113. Tunc divina bonitas, et paterna pietas larga multipliciter providebat: et primo quidem per Justos Patriarchas: deinde

per Moysen, et Prophetas 114. Sed omnes hi in Adam moriebantur 115. In novissimis temporibus, ne in totum Diabolus triumpharet (nam hoc illi nomen est, postquam homini invidit) 116, et ne homo post tempora damnationis impleta contra misericordiam Dei diu teneretur in poena; salutem, quam sola miseratione merebatur, accepit 117. Deus namque pater omnipotens Filium suum Jesum Christum Deum ac Dominum nostrum misit, per quem cuncta condiderat: ne hoc quidem sine illo fieri passus 118. Nec tamen quisquam idoneus erat, qui hominem patienter tolerare (*Fortasse legendum est tollere, de potestate scilicet daemonis*) posset, aut nosset, aut potestates hujus mundi et harum tenebrarum quisquam poterat superare, aut mortem vincere, inferna reserare, virtutem, et potestatem peccati eradicare penitus, et delere, nisi Filius Dei, qui in factura hominis particeps cum Patre fuerat, qui et se posset in homine celare, et hominem cum Deo mixtum virtutes perficere, et exhibere 119: per hunc deletis nostris chirographis peccatorum (**Coloss. II, 14**) ad Deum Patrem pacati, et Dei filii facti (**I Joan. III, 1**) possemus accedere 120. Mittitur igitur Dei filius, et hominem latenter intravit (**Luc. I**): Non quo metueret quemquam qui erat omnium dominus; sed ne Diabolus ad hominem, qui Deo mixtus erat, timeret accedere: et minus prostratus Diabolus ab homine videretur, si sine accessu, et certamine vinceretur 121. Ex Virgine igitur *Spiritu Domini superveniente, et virtute Altissimi obumbrante* (**Luc. I, 35**), secundum hominem Christi Nativitas celebrata est, et omnes transegit aetates, ut omnes fere discerent Deum 122: haec omnia esse in lege et Prophetis ante praedicta, ut res mira omnibus, incredula non fieret subitatione: et praeteriti, quibus hoc

inspicere oculis non contigit, si sperarent sine dubio in adventu ejus, qui praedicabatur, a contagio possent aeternae mortis evadere 123. Sic igitur in terris visus est Deus tantus ac talis filius Dei, quantum vel qualem illum humanitas posset aspicere. Nam qui in monte majestatis, et bonitatis suae speciem tribuens exhibuit Apostolis, cum facies ejus splendificaret (**Matth. XVII, 1; Luc. IX, 29; II Petri I, 17**), ut virtus solis processisse videretur, vestem autem ita gestaret, ut nive candidior videretur; et tamen jam eruditi, jam docti, jam sancti claritatem non potuerunt Jesu sustinere discipuli, ejus scilicet qui universorum hominum vitia ac peccata adhuc curanda susceperat (**Joan. I, 29**). Quid si Deus tantus venisset, ut claritatem, et potestatem hominibus ostenderet? Forsitan omnis creatura invalida et casura succumberet. Sed salvare venerat filius Dei 124. Ita homo parto corpore, Deus in potestate (**Joan. I, 1, etc.**) docebat ut magister (**Joan. XIII, 13**), persuadebat ut frater (**Matth. XXVIII, 10**), efficiebat ut Deus (**Joan. XIII, 13**), eligebat ut praescius (**Joan. VI, 71; XIII, 18; XV, 16**), curabat ut medicus (**Matth. VIII, 16; IX, 35; XI, 8, etc.**), ut humanus compatiebatur (**Hebrae. IV, 15**) 125. Et jam peractis omnibus et completis, quae aut lex, aut Prophetiae praedixerant, aut salus hominis exigebat (**Joan. XIX, 28, 29 et 30**); in novissimo per mortem hominis immortalis moriebatur (**Ibid., V. 30**), 126, ut sublata mortalitate, hominibus immortalitatem donaret. Suspensus igitur ligno (**Matth. XXVII, 35**), populo Judaico proclamante (**Matth. XXVII, 23**), apud quos tanta magnalia perfecerat, ut in eo omnis invidia Diaboli vinceretur (*Regnavit a ligno Deus*), in quo invidus hominem fefellerat, ad mortem voluntate properabat (**Joan. III, 14**,

etc.; VIII, 28, etc., XII, 31, 32, 33, 34, etc.), futurus scilicet mortis mors; namque reseratis inferis, et spretis conculcatisque omnibus his, quae in perniciem hominis et salutem apud inferos tunc valebant, omnes Justos et sperantes in se illuminavit, et ad superos revocavit: ostendens Diabolo et potestatibus hujus mundi et harum tenebrarum, nequitiam eorum non valuisse: ipsos manere in poenis, liberato, cui invidebant, homine (*Codex habet homini*) 127. Triumphans igitur homo cum Deo, jam devicta morte, non mortalis jam ad superos evadebat 128. Sic igitur Christus Jesus Dominus noster patiebatur, ut surgeret; surgebat, quia jam fuerat passus. Hoc scilicet docens, quia cum Deo quisquis se conjunxerit, mori videri potest, non potest interire 129. Parum tamen videbatur ad supplicium inimicorum factum, si extincto inimico vitam homini dedisset, et non adderet claritatem. Et ut Diabolo, et angelis ejus poena major accederet, cum triumpho hominem, qui carnem habebat jam non morituram, in coelum angelis et potestatibus sanctis monstraturus invexit (**Act. I, 9; Ps. XLVI, 6**), Deo Patri liberatum hominem offerens munus 130. Mox pro se vicarium dimisit Spiritum Sanctum (**Act. II, 1, etc.**), quem discipulis proximus passioni promiserat (**Joan, XIV, 16 et 17**), ut hominibus credentibus et auxilio esset, et sanctificationi 131. Hic ordo est credulitatis nostrae de Christo 132.

VII. Sed quia jam mentionem fecimus Spiritus Sancti, dicemus credendum esse in Spiritum Sanctum, per quem universa, quae postmodum fierent, et inspiraret, et sanctificaret, suae substantiae (*fortasse addendum communicatione*) 133. Tamen *tres unum*

sunt, Pater, et Filius, et Spiritus Sanctus 134. Deinde credendum, unum esse baptismum, quo homines purificati, et Dei filii facti in fide consignentur; quo universa vel nativitatis, vel erroris veteris hominis delicta purgarentur: *In quo non corporis deponuntur sordes: sed conscientiae purae interrogatio est bona in Deum de resurrectione Jesu Christi (I Petri III, 21)* 135.

VIII. Post haec ordo exigit credere resurrectionem mortuorum in eadem carne 136. Constat enim, nec fas est aliud dicere, quod et sapiens et praescius sit

Deus, meliusque elegerit ut sapiens et praescius, factum hominem aeternum esse, quam non esse. Quod si melius putes non esse, in compendio habuerat, antequam fecisset 137. Quod autem aeternus sit homo, qui fit ex corpore et anima, Scripturae plurimis locis docent nos: sed pauca ad exemplum ponam. Salomon clamat dicens (**Sap. II, 2**): *Deus condidit hominem ad immortalitatem* 138. Nec immerito in Genesi prohibetur post peccatum homo ad arborem vitae accedere, ne viveret in aeternum (**Gen. III, 22**) utique ut immortalis perseveraret 139. Quis? nisi homo qui immortalis a Deo factus fuerat, et immortalitatem corpus non capiebat 140. Sed credo hoc movere lectorem, quod homo a vitae ligno prohibebatur a Deo, ignorans et in hoc homini esse provisum: jam enim erat in transgressione. Ante ergo hanc mortem, quae a Deo pro remedio hominibus attributa est, et qua per separationem corporis et animae fit finis et evulsio peccati, si ad arborem vitae accessisset; quia necesse fuerat communicatione vitae fieri aeternum, in immortali homine

necesse erat perpetuum permanere peccatum 141. Ergo et hoc consulte (*fortasse* consulto), et utiliter homini provisum est, ut amputato interventu temporariae dissolutionis vera factura Dei, excluso malo excitetur in vitam 142. Ergo semper homo 143. Sed cur morimur in hoc mundo? Superius comprehensa est ratio: non interire hominem, sed separari 144: Nec assumere materias hominem, ex quibus corpus est fabricatum: sed ad resurrectionis diem iudicium reservari 145. Fas enim non est, ut aliquid desit Deo iudicanti, cum certum sit Dei iudicium post finem huius aevi destinatum 146. Nam hoc quoque insinuandum est: et expingi necesse est totum hominem: quoniam omnes aut in virtute invenientur esse, aut in crimine. Et hoc competit, ut remunerentur qui bene gesserunt secundum voluntatem ejus, et mali aeternis suppliciis destinentur. Unde nos appetamus praecepta legitima, et vitemus adversa, ut obsequentes praemia consequamur 147.

IX. Nunc ergo 148 de persona tractemus. In persona duo sunt obtinenda: Pauper et Dives. Et divitibus quidem huius saeculi praecipendum est (**I Timot. VI, 17**): *Non altum sapere: nec sperare in incerto divitiarum suarum, sed in Deo vivo, qui praestat nobis abundanter omnia ad fructum boni operis: divites esse, sed in bonis factis communicatores esse: thesaurizare sibi bonum in futurum: ut apprehendant, quam bona est vita.* Deinde scire debent non ideo acceptas esse, et habendas divitias, ut his solis beatitudinem se habere confidant, ut male utantur illis. Et ne despiciant pauperes, neve ministerium malitiae, aut instrumentum divitias libidinis computent, aut propter se sibi traditas, aut se nunquam illas amissuros existiment. Postremo sciant, se dispensatores

gratiae Dei constitutos a Deo; ut et in distributione voluntas recta eorum, vel prava noscatur 149: ut sciant magis sibi accessisse per abundantiam, nisi sapientes fuerint, tentamenta potiora. Discant erogare divitias. Sed ad comparisonem immortalitatis

distribuant facultates, ut sint similes Deo 150: Misericordes: non profusi ac perditores rei dominicae judicentur. Et fidenter quidem haec agant, et cum hilaritate. Ait enim Paulus Apostolus (**II Corint. IX, 7**): *Hilarem datorem diligit Deus*. Non existiment finire posse, quod in usus pauperum contemplatione praeceptorum Dei 151 dependitur 152. Cum et ab ipso acceptae sint, et necessariae: et eas utiliter ministrare, et augere confuerit. Unde enim temporalia deesse possunt, cum propter ipsa, si bene erogentur aeterna promissa sint, et parata? Veritas loquitur, qui est Christus, dicens (**Matth. XIX, 29; Marci X, 29**): *Qui dimiserit propter me domum, aut villam, aut parentes, aut reliqua: centuplum accipiet in isto saeculo; in futuro autem vitam aeternam*. Et si hoc quidam tempori persecutionis adscribunt, ego tamen sic audio Dominum nostrum monentem, quod propter se quolibet tempore ad quodcumque opus sanctum fuerit praeceptum ejus impletum, non defuturum praemium destinatum. Non simus solliciti. Curam gerit pro nobis Deus. Clamat Propheta dicens (**Prov. XXII, 2, et expressius Sap. VI, 8**): *Et pauperem, et divitem ego feci. Et pro omnibus aequalis cura est mihi*. Curam gerit Deus: et quisquam metuit, ne minuatur patrimonium? Unde Deo jubente erogatur. Timeamus magis, ne, si trepidi, et steriles, et infideles fuerimus in bonis operibus, egeni atque

inopes judicemur. Timeamus potius impleri tristitia, quia et de hujusmodi divitibus in Evangelio in unius licet persona, ad complexum tamen retulit dicens (**Matth. XIX, 22**): *Abiit autem, cum audisset, contristatus: quia fuit habens possessiones multas*. Non timeat, *ne difficile ingrediatur regna coelorum* (**Ibid., V. 23 et 24**) 153. Sit imo humilis: sit largus, ut beatior ex hoc judicetur: si nec in isto saeculo, nec in futuro sentiat egestatem 154. Det pauperi, ut Deum foeneretur: Deum computet debitorem (**Proverb. XIX, 17**) 155. Sciat praepositam esse misericordiam sacrificiis 156. Gloriam consecuturus et requiem, si de his divitiis, in quibus alii et corrupti, et perditioni judicantur; iste fructus justitiae ac misericordiae accipiat coronam. 157.

X. Pauper vero ita consolandus est, ut sciat in paupertate considerata magis sibi bona. Et primo quidem quod a Deo sit illi utiliter provisum: praescium Deum infirmitatem ejus considerasse, et firmasse, quod divitiarum sarcinam et sollicitudinem ferre non posset. Deinde sentiat, quantas tentationes, et quanta pericula transierit nomine paupertatis 158. Sed affluentia deest, quae frequenter contraria est: ad animi tamen divitias quantocius sine impedimento in paupertate transitur. Certe qualibus malis caruit, consideret. Caret invidia, aemulatione, insidiis, dolo, superbia, contentione, et his quae homini in saeculo divitiae solent conflare; fluxu enim rerum, et ubertate copiarum animus solvitur, vigor

mentis infringitur, virtus corporis enervatur. At in paupertate non lasciva convivia, non turpes potationes: omnia sobria,

omnia rigida, omnia humilia: non abjecta, quoniam conscientia pura, et virtute sunt plena. Non est abundans extraneis facultatibus: est justus. Non facile ad divitias animi, id est virtutes hujus mundi, dives accedit. Qui dicit enim (**Matth. XIX, 24**), *difficilius divitem introire in regnum coelorum*, utique intelligit pauperem facilius. Ne se ob paupertatem alienum esse a cura Dei existimet, Propheta testatur dicens (**Prov. XXII, 2; et expressius Sap. VI, 8**): *Et pauperem, et divitem ego feci: et pro omnibus aequalis cura est mihi. Non est* (**Act. X, 34; I Petr. XVII**) *enim Deus personarum acceptor* 159. Nec pro illo se curam gerere 160 profitetur tantum, qui saeculi divitiis pollet, sed pro omnibus, et pro pauperibus curam sustinet: remuneraturus quem invenit aut in divitiis humilem, aut in paupertate patientem. Distributio veluti totius corporis humani, et ministerium quaeritur singulorum. Consideret, hominis corpus *esse unum quidem corpus, sed plurima membra. Numquid omnia sunt oculus, aut pes, aut reliqua membra* (**I Cor. XII, 14**)? Sed, sicuti ait Paulus *doctor gentium in fide et veritate* (**I Timot. II, 7**): *Quae inferiora sunt membra, majorem his tribuimus honorem* (**I Cor. XII, 23**). Et quemadmodum virtus singulorum membrorum in suo ordine atque officio demonstratur, ita in totius generis humani corpore veluti membra Paupertas et Divitiae collocantur; ut Pauperis patientia, et Divitis humanitas Dei examine comprobetur. Exsultare debet pauper, et Deo gratias agere: quia multis patrimonii nexibus liberatus est. In die probationis non gravatur compedibus facultatum; facilius liber sequitur discipulus Dominum nullis nexibus implicatus. Non desit etiam ab ipso, in quantum potest, misericordia justa in egenos (**Tob. IV, 8**), quia sicut dives liberalitate, ita

pauper justus efficitur de frugalitate, si inferioribus, et non habentibus erogarit. Non vereatur, ne ipse deficiat, cum in usu sanctae administrationis habeat promptissimam voluntatem: nihil deerit: per Prophetam Spiritus corroborat (**Prov. X, 3**): *Non occidit Deus justi animam fame*. Et Dominus in Evangelio (**Matth. VI, 33**): *Quaerite primo regnum Dei, et haec omnia apponentur vobis*. Non cupiat dives in hoc saeculo fieri, ne mala plurima sibi acquirat, dicente et monente glorioso Paulo (**I Timoth. VI, 8**): *Habentes igitur victum, et vestitum: his contenti simus. Qui autem volunt divites fieri, incidunt in tentationem, et muscipulam, et desideria multa: quae mergunt homines in perditionem* 161. Imo si vera fide, et propter salutem credere optavit, coelestes sibi divitias cooptet, et comparet, quas unusquisque justitiae, et misericordiae, et reliquis bonis actibus comparat, et assumit. Temporalibus aeterna sunt praeponenda, caducis stabilia, sollicitis securiora, periculosis libera, inhonorificis clariora. His monitis et Dives temperetur, et Pauper sublevetur 162.

XI. Nunc jam de sexu loquamur. Sexus ille est masculus, et femina; id est vir, et mulier. Et vir quidem post ea, quae supra comprehendimus, ad institutionem vitae melioris etiam illud debet cum omnibus custodire, ut *Uxorem suam diligat, sicut Christus dilexit Ecclesiam* (**Ephes. V, 25**): ut omnia gerere uno animo (*Codex ms. habet: ut omni generi unianimo*) concordēs rite possint *Deum de omnibus deprecari, levantes manus puras sine ira et disceptatione* (**I Timoth. II, 8**): sed omnia fiant ad aedificationem Deificam. Deinde conjunctionis vinculum pudica, et communi castitate gerere; et tunc convenire, quando vel generationis est contemplatio,

aut orationis non revocat tempus (**I Cor. VII, 5**). Orationem autem illam computo, quae omni sacramentorum ministerio, et communicatione celebratur 163. Caeterum est deprecatio, et adoratio, exomologesis, et interpellatio (**I Timoth. II, 1**), et votum, quae omnia sua habent tempora 164. *Virum igitur decet intecto capite orare* (**I Corinth. XI, 4 et 7**): non comatum (**Ibid., V. 14**): Incessum esse simplicem, non jactatum, aut fucatum; ut non solum verbo credidisse, sed et caeteris speciem, vitae suae praestet. Viro enim omni competit sacerdotare Deo (**I Timoth. II, 8**). Et ita debet tam in catechismo (*Id est in instructione*), quam etiam in laica vita conversationem suam mundissimam exhibere, ut et si tempor: (*Ita legitur in ms. codice*) munere atque officio Sacerdotali non fungitur, vitae tamen similitudine sacerdotio coaequetur. At vero mulier *discat obsequi viro suo* (**Ephes. V, 22**), *etiam illum dominum vocans* (**I Petr. III, 6**): et quidem omnes viros revereatur; suo tamen serviat: *Quoniam omnis mulieris caput vir* (**Ephes. V, 24**). Sciat et haec caste vivere cum viro suo (**Tit. II, 5**): quod et ille modis omnibus faciat: ita ut nullam aliam, praeter uxorem, noverit (**I Corint. VII, 1, 5, etc.**). Nosse enim debet tempora conventionis, et abstinere a conjunctione, cum tempus est orationis 165, vel cum mulier patitur, vel cum post partum intra tempora purgationis se esse cognoverit. Non enim ad impudicitiam matrimonium copulavit Deus, sed ut generationi praeberet obsequium. Discat filios educare pie (**I Timot. V, 10: Si filios educavit**), verecundam esse, non litigiosam, non vinolentam (**Tit. I, 7; Coloss. III, 18; Ephes. V, 22; I Petr. III, 1**), non superbam viro (**Gen. III, 16; et Tit. II, 3, 4, 5: Subditas viris; et I Timot. II, 12, neque dominari in virum**), tametsi patrimonio major videatur 166: sed et incessu pudicam, non fucata forma

procedere (**I Timot. II, 9 et 10; I Petr. III, 3**): aut circumdatam auro, aut veste preciosa: non studere capillorum incrispationibus. Sed ut decet foeminas Christianas promittentes castitatem non tantum verbis, sed per bonam conversationem (**I Petr. II, 12; III, 1, 2**) Sciat se tacere debere in Ecclesia; loqui enim illis non est congruum (**I Timot. II, 11 et 12; et I Corinth. XIV, 34**). Debere obsequi non tantum maioribus natu,

et sacerdotibus, verum etiam omnibus fratribus (**I Petri II, 13**) 167. Neque se ulli praeponere viro contemplatione sexus (**I Petri III, 7**) 168: quoniam et cum omnia legitime perfecit, in virum consummabitur perfectum (**Ephes. IV, 13**). Imo appetat virtutem consecuturam gloriam, sexus infirmitate non retardata, sanctitate et virtute animi, et omni continentia et passione devota viris justissimis coaequetur.

XII. Jam aetatum sermo habeatur in manibus 169. Et primo quidem arbitror infantiam differendam in doctrina, quia vel qualitate temporis, vel aetatis, verbum doctoris non potest substinere 170. Et quibus omnibus aetatis defectu in malitiam, et innocentiam naturalem dari praecepta non possunt, in horum admonitionem parentes sunt constringendi: quamquam accedente aetate Ecclesia non decrit, nec cessabit admonendo. Pueris autem illud insinuandum primo, ut nullo audiendi desint tempore, quia nec semel possunt omnia perdocerī. Deinde ut innocentiam simplicitati jungant, ne pueritiam in malitiae perseveratione continuent. Custodiendum, et observandum, ne in caeteris aetatibus corrumpantur 171. Naturali bonitati fidei quoque bonum, et

deificum munus adjungant, ut semper boni, semper sancti, semper innocentes, semper Dei opus, et non naturae, traditione credulitatis perseverent. Considerandum illis 172, ut casti vel pudici permaneant, frequentius ad Ecclesiam venire debere, quia frequentius sunt confirmandi 173, frequentius commonendi, quibus adhuc propter aetatem minus stabilem pugna diaboli futura sit gravior 174. Observanda illis omnia cum timore, et ante omnia cavendum a fornicatione, quae initium idolatriae habet: et necesse est utrumque noverit, qui secutus fuerit alterum 175. Ergo quomodo credere intelligitur et desiisse a gentibus, si ea quae gentiles designant, recolit? Sane obsequentes sint non solum parentibus (**Coloss. III, 20**), sed et omnibus aetate majoribus (**I Petri V, 5**), si tamen eorum monita, et oratio nihil legitimi afferet impedimenti. Deum se computent habere Patrem (**Matth. VI, 9**): illius sperare debent haereditatem (**Ibid. et vers. 10; Actor., XX, 32; Rom. VIII, 17; Coloss. III, 24**), quae non in temporalibus constat, sed in aeternis. Quin etiam si Deus illis utile esse praeviderit, etiam temporalia praestabit; maxime cum viderit unumquemque aeterna sectari: Filio ejus, Domino nostro, dicente (**Matth., VI, 33**): *Primum quaerite regnum Dei, et haec omnia apponentur vobis*. Unde nulli dubium fore, his copiam necessariorum rerum in terris non defuturam, quibus coelestia praeparantur (**Ibid. et vers. 34**). Ergo quia a Deo haec speranda sunt, nulli obsequendum: imo omnibus obsequendum, quia Deus vult: non quia ab ipso temporarie sperari debeat aliquid praemii: sed quia Dei etiam in his legitima complere contendimus (**I Petri II, 13**). Postremo gratulandum his, in primo exordio liberi arbitrii si ad Deum

accesserint, omnem aetatem suam bono fidei comparantes: quod non consummata aetate in

errore, ut essent postmodum quod dolerent; sed quod adhuc pueri et innocentes, ad Dei non tantum veniam, quantum gratiam accessissent consequendam.

XIII. Juvenes vero hoc sunt admonendi modo, ut si uxores habent, doceantur caste vivere cum uxoribus suis. Alienam sciant sceleratum esse contingere (**I Corinth. VII, 1**). In hoc dabit experimentum et documentum, renuntiasse se vere vitae praeteritae, si postquam crediderit, in melius vitae sit reformatio. Tunc enim desinit esse gentilis, et esse initiat Christianus, si universa legis caute custodiens, castum se exhibeat et pudicum (**I Cor. VII**). Si vero uxores non habent, constringendi sunt, ut aut habeant, aut omnino se contineant, ne putent sibi eadem licere, quae agebant antea (**Coloss. III, 5; Eph. V, 3**). Renuntiasse se debent scire Diabolo, non verbis, sed factis. Admoneantur, et sciant interdicta esse fornicationem et adulterium. Nullam feminam licere contingere, excepta uxore, et ipsam deifice comparatam 176. Itaque aut illis ducenda est uxor (**I Corinth., VII, 9, Qui se non continent, nubant**), aut amplectenda continentia. Sane ne territi fidem differant, sciant malum esse propter immunditiam non credere 177: deterius esse impudicos, postquam crediderint, inveniri. Considerandum juvenibus, ut in omnibus factis aetatem suam superent, animo et virtute fortes: et apud interiorem hominem (**II Cor. IV, 16**) juvenes; (**I Corinth. XIV, 20**) inter senes Deo iudice collocentur 178. Gratulandum etiam quod non omni aetate

consummata, sed in ipso aetatum calore, et in ipsa adolescentia flagitiorum *auctori* Diabolo, et immundis factis renuntiaverint: et renovati exhibeant se Deo puros in malitia (**Ibid.**): In tentationibus juvenes; in consiliis, et cogitationibus senes graves 179. Et hos omnes monendos esse existimo, ut omnibus propter Deum obsequantur (**I Petr. II, 13**): domum suam bene regere discant (**I Tim. V, 4**): si filios habent, pie tractent (**Ibid., vers. 10; Tit. II, 4**), et instruant rebus deificis: haec enim signa sunt fidei nostrae, si non solum crediderimus, verum etiam aliis, quae crediderimus, tradiderimus 180.

XIV. Milites Christi sciant se in pace debere esse sollicitos, et in persecutione fortissimos. Ita nomen militiae dedisse, et donativa vel stipendia sic sperare vitae aeternae 181, ut praeter quotidiana pacis certamina, quae circa Diabolum, cui renuntiavimus, gerimus, persecutionionis pugnam et praelia cogitemus 182. Non corporis supplicia metuenda; sed considerata merita, vel promissa. Captivitas potius et sub hoste servitus, et exilium coelestis Patriae, et Dei Judicium, etiam insultatio inimici, et mors aeterna, et aeterna tormenta pertimescenda sunt 183. Consideremus, nos omnes esse mortales, et necesse esse nos mori. Quam gloriosum et praedicandum, si quod necesse est pati, expugnatur in gloria. Aptandus omnis sermo ad destructionem idolatriae, et martyrii coronam laudandam, ut omnifarie ad expugnandum hostem, et ejus jacula repellenda miles Christi munitus incedat 184. Is qui evangelizat, interrogetur quid

agat. Si miles est, vel officialis, aut (*Codex ms. habet, an*) Judex, ut moderetur. Rusticus, ut non murmuretur. Urbanus, ut non subdolosus, et circumspector sit, et ne in rebus malis suum exerceat ingenium. Negotiator, ut non pejeret. Agricola, ut annonam non captet. Opifex, ut non illudat, aut fallat 185.

XV. Est autem fides, ut definit apostolus Paulus (**Hebr. XI, 1**), *Substantia rerum, quas speramus, et index rerum, quas non videmus*. Credere et fide quis debet, quod Deus ea quae promisit, potens est et implere, et spem suam in futurum transferre. Et tunc fide plena poterit ad ea, quae promissa sunt, facillime pervenire (**Heb. XI, 1**). Haec nobis invisibilia ante oculos ponit. Ad hanc ingressi, et Diaboli, et potestatum hujus mundi, et harum tenebrarum universa deserimus (**Eph. VI, 11, etc.**): Deo cum fiducia proximamus 186. Credere enim, et sperare necesse est quae Deus jussit, cum quae Diabolus inseruerat, abnegamus. 187.

XVI. Fidem spes sequitur. Itaque de ipsa loquamur. Est igitur spes *expectatio rerum omnium futurarum, quas in fide habemus*: per quam salvamur, Paulo scribente apostolo (**Rom., VIII, 24**): *Spe enim salvati sumus*. Spes autem, quae videtur, non est spes. Quod autem videt, quis sperat? Si autem quod non videmus, speramus, per patientiam expectamus. Haec in se habet timorem: non illum dico, cujus oblivisci, et quem foras debet mittere quisquis in fide vivit; sed qui unus de spiritibus, quibus repletur Jesus, sicut Isaias testatur (**Isa. XI, 1**): *Exiet virga de radice Jesse, et flos de radice ejus ascendet, et requiescet super eum spiritus sapientiae, et intellectus, spiritus, scientiae et pietatis, et replebit illum spiritus timoris Domini*: Illum spiritum, quem David canit dicens (**Psal. XXXIII, 10**): *Timete Dominum,*

Justi ejus. Unde et beati efficiuntur, eodem protestante, et dicente (**Ps. CXI, 1**): *Beatus vir qui timet Dominum*. Illum timorem dicit, qui castus est et pudicus. *Quoniam timor Domini castus*, inquit David (**Psal. XVIII, 10**), *permanet in saeculum saeculi*. Ergo duplex est etiam timor, et unus appetendus et alius fugiendus. Est igitur timor appetendus, admonitio, et custodia rerum omnium, quas credimus aut speramus: timeamus enim Judicium, quia speramus; et metuamus Dominum, quia fortem illum Judicem credimus.

XVII. Sed quoniam castus est timor Dei, et est castitas species continentiae; de continentia et ejus virtutibus nunc tractandum est. Est autem continentia *appetendarum omnium rerum malarum refrenatio*. *Malarum* ideo addidi, ne Judices putent, diffinitionem istam communem esse in rebus bonis, et malis. Nam qui se a bonis retinet, non bene est continens; sed a malis, recte. Sed in omnibus sane praeceptis duplex consideratio, et doctrina esse debet. Et hoc retinendum et observandum in caeteris arbitror, ut, cum unam partem tractaveris, contrariam noveris: et ita rerum ipsarum institutio exigit, ut, cum alteram partem tenueris, alteram necesse est deseras 188. Malorum sane substantiam ab initio nullam esse comperimus; quippe inobedientia *juxta bonum*

malum est (**Ecclesiastic. XXXIII, 15**). Et quae si nusquam comparentur sibi: boni tutela servatur 189.

XVIII. Continentia igitur docenda est et tenenda in malis rebus. In bonis aviditas exigenda est. David pronuntiat et docet dicens (**Psal. CXI, 1**): *Beatus vir, qui timet Dominum*:

in mandatis ejus cupiet nimis. Item continentem debere esse in malis, et appetentem bonorum, in alio praemonet psalmo, sic dicens (**Psal. XXXIII, 14**): *Contine linguam tuam a malo, et labia tua ne loquantur insidiosa. Evita a malo, et fac bonum; quaere pacem, et consequeris eam* 190.

XIX. Placet etiam de continentibus conferre 191: multos enim video juxta conjunctionem conjugalem continentes tantummodo 192, et in reliquis continentiae partibus omnibus, gentilibus esse deterrimos. Si enim consideres, quam plurimi illorum et iracundi sunt, et ebriosi, et procaces, et superbi, et ex forma veluti continentiae magis inflati, percussores, maledici, cupidi, tumidi, multum sibi placentes, ut magis judices, illam ipsam, quam se proferunt habere 193 continentiam, fomitem et flammam, et materiam magis *criminum* subministrasse 194. Cum utique haec praesecanda sint, in quibus quotidie reprehendimur, et tunc magis in aliis omnibus vitiis virtus continentiae retinenda: et ad consummationem non conjunctio respuenda, sed pudicitia praeponenda est. Nam cum apostolus Paulus Ecclesias commoneret, non uniformem mandavit continentiam, sed in quibus appetenda et invenienda sit, sic monuit dicens: *Ut sit*, inquit (**I Cor. VII, 34**), *sancta corpore et spiritu*: definiens non esse continentem, qui non utraque parte continentissimus comprobatus sit 195. Multos vel plurimos sic flagrare cupiditate sicuti exitus docet, ut universa genera poenarum perpeti velint, vel quamlibet Ecclesiae sententiam sustinere, quam a familiari conversatione discedere: nescientes Deum praescium dixisse de talibus (**Matth. V, 28**): *Quicumque respexerit mulierem ad concupiscendum eam, jam moechatus est eam in corde*

suo. Non possunt hujusmodi excusare culpam suam, quod non ad concupiscentiam oculos suos porrexerint, quando et simul, et sub uno cubant tecto, aut in uno dormiunt lecto: Unde et reprehensi, spiritualiter hoc agere profitentur, adjicientes extraneis nomina affectuum vel pietatis. Sane quoniam et Diaboli substantiam accipimus spiritualem, debet addi: sed *nequitiae et malitiae spiritualis* (**Ephes. VI, 12**) a Deo propter scandalum Ecclesiae, et ruinam 196: cum a se nec persuasionem, nec interdictum majorum natum, nec metu praesentis sententiae, vel futuri Judicii inde velli possint: cum frequentius etiam quos legitimae copulavere nuptiae, leve jurgium separet 197. Quid hoc mali est? quid mali individua charitas, ut ab alienae consanguinitatis affectu separari non possint? Turpe est dicere, quod illos non pudet facere. Certe vel ab osculo immunes non sunt, quod est pignus et arra serpentis 198. Sane cum increpaveris, mox haec proferunt verba: posse integritatem sui corporis

comprobari; cum ab ipsis prius mentis requiratur integritas, quamquam nec in corpore omnino examinari possint. Non enim conscientiae latebras hominibus scire, aut nudare permissum est, dicente Scriptura (**I Reg. XVI, 7**): *Homo videt in facie, Deus autem in corde. Deus solus intima et secreta conspicit*. Sed manifesta est vox Domini monentis (**Matth. VII, 20**): *A fructibus eorum cognoscetis eos*. Si consideretis, qualis eorum aspectus; quam turbata fronte, quam inverecunda respiciunt; quantum audaciae in vultu, quantum constantiae gerunt, impudicus in quibusdam cultus, et affectatus incessus professione jactantiae 199. Et ad hoc hujusmodi professionis veluti devotio procedit, ut

propter nomen, quod solum portant, virginitatis, appetibiles fiant. Inde est, quod se indicant, cum se celare debuerant, Deo exhibentes tantummodo obsequium suum, a quo remunerationem pudicitia sperat 200. Ideo ingressae limina domus Dei ad orationes intecto capite initiantur, interpretantes Apostolum (cohibentibus corruptoribus suis) de mulieribus maritatis, non de virginibus statuuisse: nescientes quod ubique masculos cujuslibet aetatis *Viros* nominat; omnes feminas *Mulieris* appellatione designat. Scio me excessum fecisse a proposito tractatu continentiae; sed necessarie: ut deinceps omnes homines cujuslibet sexus plena continentia docti sciant, et quibus se abstineant, et quae debeant custodire: aut si in una specie, quolibet genere continentiae fuerit observator, nec ad alias velit monitus accedere, non se jactet in numero esse continentium: ne et ipsam partem, in qua sibi plaudebat, obstinatione videatur amittere. Ergo qui ad continentiam docetur, et vult accedere, non in corpore, aut in una parte corporis tantummodo debet continentiam quaerere, sed in toto animi motu, continentiae debet observationes agnoscere. Nam qui iracundiam retinet, is magis est continens, quam qui linguam a convicio, a maledicto, a detractatione, a mendacio, a perjurio et a caeteris linguae malis affectibus subtrahit. Qui ipsum denique cogitatum a tota nequitia compescit, et omni denegat iniquitati, is plenus est continens, et illum non cum hominibus comparo, sed cum Angelis sanctis simillimum recognosco.

XX. Nunc jam nobis de patientia et de ejus omnibus bonis loquendum est 201. Est igitur *patientia omnium injuriarum et passionum tolerantia, et expectationum omnium sine*

praecipitatione sufferentia. Quam si quis intellexerit, et habuerit, contraria vitae gravia bajulat; bona omnia continet 202. Sororem habet spem 203. Quamquam superius comprehendere, affines esse sibi res bonas omnes. Patitur enim libenter, quia sperat, et speranda tolerat: impatienter enim fertur, quod non speratur: et 204 quando nihil speratur 205. Omni autem virtute patientia perfert, quod spe pereunte dignoscitur. At si spem fructus patientiae subsequatur, haec matre gaudet fide, gubernaculum habet Dei, continentia genus propinquitatem. Inde iusti, dum omnia patienter

operantur (**Rom. V, 3 et 4**), gloriosi Dei testes efficiuntur, dum fide pleni, dum Dei timore solliciti, dum continentiae discipuli, dum filii spei duce sapientia reperiuntur. Deinde cohaeredes Christi, dum illum usque ad mortem (*Si tamen compatimur, etc., sequamur vestigia ejus*) patientiae virtutibus (*fortasse certaminibus*) imitantur 206.

XXI. Sed jam de justitia disseramus. Est igitur *Justitia singularum rerum, et personarum aequissima distributio*: quam si quis obtinens, et cui quis adhaerens, vitam suam recte dispositam, et sine conturbatione conservat; custodit in omnibus aequitatem; scit, quid Deo debeat; quid sanctis et coaequalibus reddat; quid non deneget potestatibus hujus saeculi; quid sibi retineat; quid proximo competat; quid alienis concedat aut congruat. Justum enim est Deum colere et diligere ex toto corde, et ex tota anima, et ex tota virtute: sanctos; et coaequales honorare: tributa pendere potestatibus (**Rom. XIII, 7**): superbum non esse, sed magis mitem, et humilem (**I Petri II, 13 et 14**): proximos tanquam

se diligere (**II Timoth. III, 2**): alienos et inimicos non persequi odio, sed amare: subjectum esse prioribus vel aetate maioribus (**I Petri V, 5**). Quia et Dominus cum esset omnium dominus, a Joanne, quia prior ab illo in nativitate hominum erat, baptizatur (**Luc. VII, 28**), et sic *impleri omnem justitiam* protestatur (**Matth. III, 15**). Ex hac misericordia nascitur, obsequium deificum generatur. In his omnibus quisquis invenitur, non immerito *in Christo dicitur permanere* (**I Joan. II, 6**): quoniam haec omnia ipse Christus est. Paulus nos gloriosus 207 informat, et instruit de Christo dicens (**I Corinth. I, 30**): *Qui est nobis a Deo justitia, et sanctificatio, et redemptio*. Alio item loco (**Judae II**): *Qui est misericordia, pax, et dilectio* 208, quam Graeci ἀγάπην vocant 209; ad quam nunc transitum faciamus, quia in omnibus major est inter caeteras: sic fatetur beatus Apostolus (**I Cor. XIII, 13**): *Manent autem tria haec, Fides, Spes, Dilectio* 210.

XXII. Est ergo *Dilectio vinculum animorum, casta, et sincera, et sine aemulatione: Charitas est consummatio omnium mandatorum*. Haec vis omnium praeceptorum, quam quis cum habuerit, *omnia habet* 211; sine hac, malus remanet et imperfectus. Et ut cognoscat vestra prudentia, quantum charitas valeat, legamus responsum Domini in Evangelio dicentis: cum interrogaretur, sic ait (**Mat. XXII, 37**): *Diliges Dominum Deum tuum ex toto corde tuo et ex tota anima tua et ex tota virtute tua; et diliges proximum tibi tamquam te. In his duobus praeceptis tota lex pendet, et Prophetiae*. Vides in hac sola universa legis capita pendere 212. Vere quisquis hanc habet, jam Deus, et Dei filius dici potest 213. Ex hac sola Deo te similem esse considera 214. Qui Deum diligit, numquid

sperat? numquid timet? numquid fidit? Non: sed tantum diligit 215. *Deus*, inquit Paulus (**Rom. VIII, 3**), *cum dilexisset mundum*,

misit unicum filium suum in similitudine carnis peccati: ut de peccato condemnaret peccatum in carne. Inde et Paulus praeponit illam omnibus bonis rebus, dicens (I Cor. XIII, 1). Et si locutus fuero linguis hominum et angelorum, charitatem autem non habeam, nihil sum: ac sicut aeramentum tinniens, aut cymbalum concrepans. Et si habuero Prophetiam, et cognovero omnia mysteria, et omnem scientiam; et si habuero fidem, ita ut montes transferam; et si distribuero omnia mea in cibos pauperum; et si tradidero corpus meum ut ardeam, charitatem autem non habuero, nihil sum. Caritas magnanima est. Caritas benigna est. Caritas non aemulatur, non inflatur, non agit perperam, non irritatur, non confunditur, non quaerit quae sua sunt, non cogitat malum, non gaudet super injustitiam: gaudet autem veritate. Omnia sustinet, omnia credit, omnia sperat. Caritas nunquam excidit 216. Ergo qui hanc veluti speciem voluerit invenire, totae illi Scripturae sunt reserandae: omnis aperienda lex: omnes Prophetiae insinuandi: omnes virtutes Christi, actus, mandata insinuanda, Apostolorumque doctrina aperienda penitus, et docenda. Et quamvis omnes, quas supra tractavimus species, ad plenum tractatum hominibus incomprehensibiles sint; multo magis ea, in qua omnes consummantur, et pendent: maxime cum Joannes Evangelista interdixerit nobis in Epistola sua disputare, cum illam et Dei filium, et Dei Patrem docet esse, sic dicens (**I Joan. IV, 8**): *Deus dilectio*

est. Si potest quis de toto dicere Deo, potest et de dilectione, quae Deus est. Ergo si sacrilegium est de Deo tantum, quantum non licet, disputare, tacere, religiosum 217; et alienum de dilectione sentiendum. Tanta enim de ipsa, quanta de Deo; quoniam *Deus dilectio est* 218.

Unusquisque igitur se cognoscat; quia si quis habet in se dilectionem, habitaculum est Dei, quia Deus, *qui dilectio est, manet in illo* 219. Decet jam finem specierum, in dilectionis plenitudine, et omnium rerum bonarum consummare, maxime cum omnia sint retractata 220: aut si quid praetermissum est, in mundi plenitudine videatur esse conclusum. Veniam ante omnes (*fortasse* ante omnia) a tuo populo sincerissima sanctitate orans, ut tua Sanctitas, cui peritior via a Deo, et sanctior comprobata est, in omnibus, in quibus mediocritas mea vel praetermisit, vel inventa plenius explanare non potuit, correcta reformare, et supplere dignetur: aut si probaveris, ut est a nobis opusculum coeptum te petente, et Deo adjuvante perfectum, non habere quod desit, in orationibus tam tuis sanctis, quam omnium fratrum memoriam mei habeas: Et sciant aemuli fidei meae, praestitam rationem, et convenire cum Ecclesia recognoscant 221, et magis mysterium sumant, ut non solum gratulemur nos credidisse, verum etiam aliquantulum inimicis, et credentibus profuisse 222.

IN SUPERIOREM HILARII EPISTOLAM ANNOTATIONES.

1. Diu dubitavi, num aliquid praeter nomen Episcopi, ad quem missa epistola est, hic deesset. Sed nihil vetat, ne integram facias: potest quippe satis apte hujusmodi initium habere hoc genus epistolarum.

2. Tametsi in malam partem Latini veteres vocabulum hoc *gloriosus* saepius acceperint, ab Ecclesiasticis tamen Scriptoribus fere sumitur pro excellenti, et egregio. In vetustissimo ipso Romanae Missae canone *gloriosa Ascensio dicitur*. In eo etiam libro Sacramentorum, quem Leoni tribuit clariss. Josephus Blanchinus, haec invenio. *Vere dignum. Quia tu es gloriosus in Sanctis tuis. = Quia tu es gloriosus in omnibus Sanctis tuis*. Et deinceps (**t. IV Anast., pag. XIV**): *Grata tibi munera nostra sint, Domine, quae tuis sunt instituta praeceptis, et Sanctorum festivitas gloriosa commendat Per*, etc. Rursus (**Ibid.**): *Exercentes, Domine, gloriosa commercia*, etc. Et paucis interjectis (**pag. XV**): *Vere dignum. Qui nos sanctorum martyrum tribuis gloriosas indesinenter celebrare victorias. Gloriosa confessio; Gloriosa resurrectio; Deus gloriosus auctor solemnitatis*; deinceps dicitur (**pag. XVI et XVII**), et expressissime *gloriosus praecursor unigeniti* (**pag. XX**). In illo quoque Sacramentorum codice, quem Optimus Cardinalis Thomassius edidit (**lib. XI, p. 142 vet. edit.**), *gloriosa Martyrum passio* appellatur: haec quoque Oratio in Natali S. Felicis dicenda praecipitur. *Da, quaesumus, omnipotens Deus, ut qui Beatus Felix donis tuis extitit gloriosus*, etc. *Gloriosa* quoque in eodem codice compluries dicitur Virgo Maria. Adeo vero subsequentibus temporibus in pretio epitheton hoc fuit, ut viris dignitate, et nobilitate praestantissimis veluti argumentum quoddam, et

nota summi honoris tribueretur. Consule, obsecro, quae docet hac de re Du Cange .

3. Ob librarii indiligentiam (nisi plane fallor) deest numerus, quem Psalmus iste in Psalmorum serie obtinet. Sanc veteres doctores nostri psalmos allegare soliti erant, aut designato vel per numerum, quem in serie habet, psalmo, vel per verba, quibus idem psalmus incipit: aut generatim ad hunc modum: *in psalmis*, seu potius in *libro Psalmorum*.

4. Multum dubitavi, num verba haec: *id est Gentiles*, glossema forent vocis *Graecos*, quod a margine deductum fuerit in epistolam ipsam. Cum tamen viderim crebro deinceps adhibitam vocem *Gentiles*, eam reliqui; arbitratus Hilarium substituta voce *Gentiles*, eos denotasse, quos alii *Graecos* appellabant, vetustae scilicet *Graecorum* superstitioni adhuc addictos . Hinc Theodoretus eas, quas ad vindicandam christianam Religionem orationes edidit, *de curandis Graecorum affectionibus* inscripsit. Vide quae ad vocem *Gentiles* annotavit Du Cange. Emendavi vocem *disseramus*, quae in codice habetur, illique substitui alteram *edisseramus*, id exposcente syntaxi.

5. Norunt omnes, quam pertinaciter obstiterint Judaei ad fidem conversi, quominus ad eam Gentiles admitterentur . Paulus in epistola ad Romanos in id potissimum intendit, ut non minus Judaeos, quam Gentiles ad Christianam religionem vocatos doceat. Hoc itaque ut fateantur Judaei, antequam baptismum susciperent, Hilarius exposcit. De Baptismo in *Christi nomine* collato omnes fere Theologi agunt: atque in

primis clariss. Joannes Joseph Orsi, ad quem Lectorem amando.

6. Ut Gentiles ad fidem adducantur, *verus, et major labor est*, tum quia Scripturas non habent, quibus verus Deus traditur, novaque lex, et Christus promittitur; tum etiam quia majoribus inquinati plerumque sunt vitiis, quae describit Paulus Apostolus .

7. Ordinem in edocendis Catechumenis, antequam ad baptismum admitterentur, constanter servavit Ecclesia, ab unitate et omnipotentia Dei exordiens, ut eos instrueret, atque ab Idolorum vanitate averteret. Consule antiquas Catechumenos edocendi formulas.

8. Quod hic paucis Hilarius, copiose ac saepe exsequitur Paulus, iis praesertim verbis (**Ephes. IV, 17**): *Hoc igitur dico, et testificor in Domino, ut jam non ambuletis ut gentes ambulant*, etc.

9. Quod hic Hilarius tradit his verbis: *hoc est, unum Deum credere, ipsum timere*, tradiderat jam Apostolus Paulus haec ad Hebraeos scribens (**Heb. XI, 6**): *Sine fide autem impossibile est placere Deo: credere enim oportet accedentem ad Deum, quia est, et inquirentibus se remunerator sit*. Quod si inquirentibus se remunerator est, an non ultor in eos erit, *qui cum cognovissent Deum, non sicut Deum glorificaverunt, aut gratias egerunt, sed evanuerunt in cogitationibus suis (Rom. I, 21)? Revelatur enim ira Dei de coelo super omnem impietatem, et injustitiam hominum eorum, qui veritatem Dei in injustitia detinent (Rom. I, 18)*.

Quis porro haec de Deo credat, illumque non timeat? Consule, obsecro, quae hoc super argumento tradit Irenaeus .

10. Deum cunctorum conditorem propositum fuisse ad credendum Catechumenis, antequam ad baptismum admitterentur, vetustae omnes Symboli formulae apertissime docent. *Apostolicum* quod dicimus *Symbolum* sic incipit: *Credo in unum Deum, patrem omnipotentem, factorem coeli et terrae* , Seu, ut vertit Rufinus : *Credo in Deo patre omnipotente*, etc. Idem etiam tradunt *Constitutiones*, quas *Apostolicas* appellamus (**lib. VII, cap. 41**). Id ipsum inculcat Nicaeni Concilii formula his verbis in latinum ab Hilario translatis : *Credimus in unum Deum patrem omnipotentem, omnium visibilium et invisibilium factorem*. Irenaeus (**lib. I contra Haereses, cap. 10, n. 1**): *Ecclesia*, inquit, *accepit eam fidem, quae est in unum Deum Patrem omnipotentem, qui fecit coelum, et terram, et mare, et omnia quae in eis sunt*. Atque idem deinceps inculcat (**lib. II, cap. 1, n. 2 et seq.**). Hinc Tertullianus (**lib. I Adversus Marcionem, cap. 21**): *Stabat igitur fides semper in Creatore, et Christo ejus*, etc. Error casu irrepsit in typos: legendum est enim: *quae vel facta sunt, vel ipso jubente, et volente, et faciente constiterint*: Sic enim habet Codex. Porro particulam *vel* (*quae vel facta sunt*, etc.) aut hic accipe, ut in vetustis Ecclesiasticis libris saepissime accipitur, id est pro *et*, seu *ac*; adeo ut non sit particula disjungens, sed conjungens: id est, *et quae facta sunt, et ipso jubente, et volente, et faciente constiterint*: Vel ad eum modum accipe, quo accepit Augustinus, cum haec scripsit : «Divisisse Deum inter lucem et tenebras, eo ipso quo lux facta est, oportet accipi, quod aliud est lux, aliud illae privationes

lucis, quas in contrariis tenebris ordinavit Deus. Non enim Deum fecisse tenebras dictum est: quoniam species ipsas Deus fecit, non privationes, quae ad nihilum pertinent quas tamen ab eo ordinatas intelligimus, cum dicitur: *Et divisit Deus inter lucem et tenebras*, ne vel ipsae privationes non haberent ordinem suum Sicut in cantando interpositiones silentiorum certis moderatisque intervallis, quamvis vocum privationes sint, bene tamen ordinantur ab iis qui cantare sciunt, et suavitati universae cantilenae aliquid conferunt. Et umbrae in picturis eminentiora quaeque distinguunt, ac, non specie, sed ordine placent. Nam et vitiorum nostrorum non est auctor Deus; sed tamen ordinator est, cum eo loco peccatores constituit, et ea perpeti cogit quae merentur.» Articulum hunc si explicatum cupis, consule Irenaeum, Cyrillum Hierosolymitanum (**Catech. IX**), Rufinum, Augustinum, et auctores, quibus sermones debemus, qui eo super argumento, praeposito Augustini nomine, prodierunt.

11. Aliqui insunt in Codice errores, quos amanuensi tribuas oportet, leves ii tamen. et qui facile conjectura emendentur. Sed nolui ex ingenio lectionem immutare. Arbitror altero ex his modis emendari vitiosam lectionem posse. *Quod autem lex vocetur, atque prophetae quid hoc nosse indiget* (id est, necesse est), cum *per homines quidem scriptum sit, sed non ab hominibus?* Vel ad hunc modum: *Esse corpus Scripturae: quod lex vocetur, atque prophetae: quid hoc indicet: quod quidem*, etc. Prior emendatio haud contemnenda est. Altera quoque valde probabilis est, plana illa quoque; nam hunc sensum verba illa habent: Docendi gentiles sunt, cum ad baptismum recipi petunt, esse Scripturas in unum corpus

collectas: quod quidem corpus duas partes continet, quarum una *lex* vocatur (etenim saepe subjunctivo pro indicativo utitur Hilarius), *prophetae* altera. Nosse autem oportet eum, qui baptizatur, quid *legis*, quid vero *prophetarum* vocabulis indicetur. Celebratissima porro divisio est Scripturae totius veteris testamenti in *legem*, seu Moysen totam legem quinque libris a se conscriptis comprehendentem, et prophetas. Porro sub altero horum membrorum libri historici comprehenduntur; ac praesertim sub *prophetarum* titulo: vel quatenus tam multa praedicuntur in ipsis historiarum libris, ut propterea dici commode possint *prophetici* hi quoque libri: vel quia prophetae nomen hic latius accipitur, indicatque quemlibet Sacrum Scriptorem. Utcumque sit ea quae ad fidem instruendam, moresque dirigendos pertinent, in Moyse haberi, et prophetis, subsequencia Evangelii dicta declarant (**Luc. XVI, 29 et 31**): *Habent Moysen et prophetas: audiant illos . . . Si Moysen, et prophetas non audiunt, neque se quis ex mortuis resurrexerit, credent.* Lucas quoque in eundem sensum locutum fuisse Christum affirmat his verbis (**Cap. XXIV, 25**): *Et ipse (Christus) dixit ad eos: O stulti et tardi corde ad credendum in omnibus, quae locuti sunt Prophetae. Nonne haec oportuit pati Christum, et ita intrare in gloriam suam? Et incipiens a Moyse et omnibus prophetis, interpretabatur illis in omnibus Scripturis, quae de ipso erant.* Videtur quidem postea (**Vers. 44**) psalmos a prophetis sejungere his verbis: *quae scripta sunt in lege Moysis, et prophetis, et psalmis de me.* At haec eundem habere videntur sensum, quem habent alia ejusdem Christi verba (**Marci XVI, 7**): *dicite discipulis, et Petro*: id est, praesertim Petro: in psalmis enim frequentius, et, nisi fallimur, etiam apertius, quam in aliis quibuslibet sacris libris,

praedicatur Christus, ejusque gesta, passio, et resurrectio . Caeterum psalmos *legis* vocabulo comprehendendi, manifesto discimus ex Joannis Evangelio .

12. *Quid hoc indiget.* Recole superiorem Annotationem.

13. *Quod quidem.* Substitue, *corpus Scripturae*, de qua rursus sermonem habet. Dum porro illud appellat *per homines scriptum, non ab hominibus*, respicit procul dubio ad illa Pauli verba (**II ad Timo. III, 16**): *Omnis Scriptura divinitus inspirata utilis est*, etc. Quod expressius docet Petrus (**Epist. II, cap. I, 20 et 21**): *hoc primum*, inquit, *intelligentes, quod omnis prophetia Scripturae propria interpretatione non fit: non enim voluntate humana allata est aliquando prophetia: sed Spiritu Sancto inspirati locuti sunt sancti Dei homines.*

14. Innuit aut alterum subsequentium testimoniorum, aut potius utrumque. *Spiritus (Sap. I, 7) Domini replevit orbem terrarum, et hoc quod continet omnia, scientiam habet vocis: propter hoc qui loquitur iniqua, non potest latere.* Et (**Rom. VIII, 26 et 27**): *Ipse spiritus, qui scrutatur corda, scit, quid desideret spiritus.*

15. Recole quae annotatione 13 diximus. Adde haec ex Hilario desumpta, ex quibus perspicue assequeris sententiam eandem utrobique apparere . *Aut Moysen prophetam, et ducem praeficit, et latorem legis instituit; aut prophetas in omni tempore legis inspirat.*

16. Quod hic tradit Hilarius, desumptum videtur ex his Jeremiae verbis (**Cap I, V. 9**): *Dixit Dominus ad me: Ecce dedi verba mea in ore tuo. Ecce constitui te hodie super gentes, et super regna, ut evellas, et destruas, et disperdas, et*

dissipes, et aedifices, et plantes (Ibid. V. 18). Ego quippe dedi te hodie in civitatem munitam, et in columnam ferream, et in murum aereum, super omnem terram, regibus Juda, principibus ejus, et Sacerdotibus, et populo terrae. Et alibi (Jerem. VI, 27): Probationem dedi te in populo meo robustam: et scies, et probabis viam eorum, omnes principes declinantes, ambulantes fraudulenter, aes, et ferrum: universi corrupti sunt; et affinia alia in Prophetarum libris valde frequentia. Prophetis vero aliquando fuisse impositum, ut Domini promissa ac mandata exsequerentur, multis exemplis discimus. Unum hic innuam desumptum ex cap. IX libri IV Regum; plurima scilicet, antea per Prophetas promissa, Prophetarum ministerio executioni mandata conspiciamus. Locum hunc consulat, obsecro, Lector.

17. Omnes, qui nostrae fidei articulos exhibent, secundo loco istum proponunt: *Et in unum Jesum Christum filium Dei* (Patris omnipotentis): veluti Irenaeus, Symbolum Apostolicum, aliique. Ita porro articulum hunc accipiendum omnes monent, ut non adoptione et gratia, uti nos filii Dei Patris sumus, sed natura sit filius: quod rectissime in apostolico symbolo traditur, dum *unicus* dicitur. Cur enim unicus est, nisi quia unus *natura* filius est, cum nos adoptione et gratia (quod diximus) filii simus? Patres ejusdem Symboli interpretes minime affero, cum eos quisque facile consulere per se possit. Unum hic Hilarium excito, a quo argumentum hoc pertractatur numero secundo l. V *de Trinit.* (**t. II, p. 105: Sed nos sapientiam, etc.**). Et num. 43 libri VI, item *de Trinitate* (**Pag. 166: Et cum hic verus Dei filius, etc.**). Rursus n. 41, id est, postremo libri VII pariter de Trinitate (**p. 208: Credi itaque, etc.**). Vehementissime autem id ipsum inculcat

n. 36, et subseqq. libri VI, etiam de Trinitate. Haec tantum seligo ex numero 41, quae hic describam: «Scribendi igitur Evangelii non aliam praetulit causam, quam ut omnes crederent Jesum esse Christum filium Dei. Si sufficit ad salutem, Christum credere; cur adjecit filium Dei? Si vero Christum credere ea demum fides est, non Christum tantummodo, sed Christum filium Dei credidisse; non est nomen filii in Christo unigenito Deo ex adoptionis consuetudine, quod proprium est ad salutem.» Temere ergo affertur Hilarius quasi Elipando et Felici Urgelitano favens.

18. Respicit proculdubio ad versiculum 3 capitis I Evangelii Joannis. Porro uberrime hac de re, et saepe disserunt Patres. Tertullianus obscure quidem, ut solet, et presse, ea tamen tradit, e quibus eundem sensum elicias. Consule, obsecro, quae docet ille capite 18 libri adversus Hermogenem: perspicue autem cap. 19 libri V adversus Marcionem: «Si non est, inquit, Christus primogenitus conditionis, ut Sermo Creatoris, per quem omnia facta sunt, et sine quo nihil factum est; si non in illo condita sunt universa in coelis, et in terris, visibilia, et invisibilia, sive throni, sive dominationes, sive principatus, sive potestates; si non cuncta per illum, et in illo sunt condita (haec enim Marcioni displicere oportebat); non utique tam nude posuisset Apostolus: Et ipse est ante omnes. Quomodo enim ante omnes, si non ante omnia?» Et alibi apertius (**Apolog. cap. 21**): *λόγον Dei . . . eundem, qui verbo omnia faceret, et fecisset*. Cyrillus Hierosolymitanus in eandem sententiam: «Vis vero addiscere, quod cum Patre etiam ante inhumanationem est Christus Dominus; ut non solum fide recipias id quod dicitur, verum etiam demonstrationem habeas ex veteri Testamento? Accede ad

primum librum, qui Genesis est. Ait Deus: *Faciamus hominem*, non ad imaginem meam, sed, *ad imaginem nostram*. Et postquam factus esset Adam, dicit: Et fecit Deus hominem: ad imaginem Dei fecit illum. Nec enim ad Patrem solum divinitatis dignitatem restrinxit, verum una etiam Filium comprehendit: ut declararetur hominem non solius Dei opus esse, sed Domini quoque nostri Jesu Christi, qui et ipse verus est Deus. Hic ipse Dominus, qui cum Patre cooperatur, cooperatus est et circa Sodoma, juxta Scripturam aientem: Et Dominus pluit super Sodoma, et Gomorrha, ignem et sulphur, a Domino de coelo.» Sed caeteris fortasse copiosius Hilarius numero 15, et subsequentibus libri II de *Trinitate*. Ea vero praesertim te consulere lector optime cupio, quae tradit ille numero decimo nono (*Apostolus enim docuit*, etc.) Ea quoque consulere te opto, quae docet in ps. XCI (num. 3 et seqq.). Rursus quae tradit num. tertio et quarto tractatus in Ps. CXLVIII (**pag. 645 tomi I**), et n. 44 libri IX de *Trinitate*: denique num. 43 lib. XII de *Trinitate*. Respicere porro videntur hi Patres non modo ad caput I Joannis, verum etiam ad versiculum 6 psalmi XXXII: *Verbo Domini coeli firmati sunt*.

19. Nonnihil obscuritatis habet hic locus, in quo etiam amanuensem errasse puto; desunt quippe (mea quidem sententia) ea verba, quibus indicetur haec tradita fuisse a Joanne; veluti ista, aut affinia: *uti nos docet Joannes = quemadmodum ex Joanne Evangelista constat*. Tum vero Epistolae hujus verba sic explica. *Per quem* (Joannem scilicet Evangelistam) *accepimus, sermonem, id est rationem universitatis, fuisse apud Deum*. Joannes quippe haec tradidit: *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud*

Deum. Neque vero mireris me hic Sermonem pro Verbo divino sumere: quamvis enim, uti notat Petavius (**lib. VI de Trinit. cap. 1, n. 5**), secundam Trinitatis personam *Verbum* potius, quam *Sermonem* appellare voluerint Veteres, ii praesertim, qui Nicaenum concilium sunt subsecuti; negari tamen minime potest eandem ipsam secundam sanctissimae Trinitatis personam *Sermonis* vocabulo fuisse significatam, non ab iis tantum, qui Nicaenum praeivere, verum etiam ab iis, qui illud sunt subsecuti. Hoc modo Paulinus Nolanus (**Natal. VI S. Felicis vers. 25**):
Christe Deus Felicis ades, da nunc mihi verbum
Sermo Deus, da perspicuam Sapientia mentem.

Rusticus quoque: «Si ergo modis omnibus sic Verbum sempiternum est, sicut Pater, impassibilisque idem Dei Sermo, et invertibilis sicut Pater.» Augustinus pariter: «Misit Sermo Dei legem per servum suum, nec profuit in peccatis mortuo generi humano.» Alibi vero (**Serm. 8 de verbis Apostoli n. 1**): «Non liberaretur humanum genus, nisi Sermo Dei dignaretur esse humanus.»

Quin et Hieronymus primam Theophili Alexandrini Episcopi paschalem epistolam in latinum vertens, sic eundem Theophilum scribentem inducit (**Epist. in Veron. edit. 96, n. 7**): «Quod si regnat Sermo Dei, utique Deus est, etc.» Atque ea quidem huiusce vocis usurpatio adeo nonnullis placuit, ut in latinam ipsam Sacrae Scripturae interpretationem eam inducerent; quippe, monente Augustino, in quibusdam codicibus *Sermo* legebatur, ubi nunc *Verbum* legimus. Ille etiam Arnobius, qui *junior* dicitur, propterea quia post Leonis Magni tempora vixisse creditur, haec habet: «Ergo

Sermo Patris ex ore procedens virtute plenus facit omnes visibiles creaturas.» Merito itaque non modo in Opusculo, quod illustramus, verum etiam in aliis libris suis in eandem sententiam vocem *Sermo* Hilarius adhibet: veluti libro II de Trinitate haec elocutus (**num. 15, pag. 36 tomi II**): «Numquid audieras in Deo, et non apud Deum, ut sermonem reconditae cogitationis acciperes? statum Verbi, et nomen expecta; dicit namque: *Et Deus erat Verbum (Joan. I)*. Cessat sonus vocis, et cogitationis eloquium. Verbum hoc res est, non sonus: natura, non sermo: Deus, non inanitas est .» Eadem alibi inculcat, in locis scilicet, quos hic noto . Merito etiam Ecclesia ipsa eadem voce ad denotandum Verbum utitur. Etenim sic divinum Patrem alloquitur : *Dum medium silentium tenerent omnia, et nox in suo cursu medium iter haberet, omnipotens Sermo tuus, Domine, de coelis a regalibus sedibus venit*. Transfert scilicet ab alia significatione, accommodatque festivitati huic, quod vers. 14 et 15 cap. XVIII libri *Sapientiae* traditur.

En itaque quid his verbis credi jubet Hilarius: *Sermonem* scilicet *Divinum* non simplicem vocem, sed extantem, personam esse, eamque apud Deum, ideoque divinam personam. Ea porro non esse coepit in tempore, sed *apud Deum* fuit *in principio*, id est ante quaevis tempora *etiam imaginaria, et fictitia* (ut saepe aiunt Patres), et ab aeternitate ipsa. Atque his, quae expressissime tradiderat libro II, (**n. 13. Respice ad mundum, etc.**) et XII (**n. 43.**) *de Trinitate* idem Hilarius, affinia docent Athanasius (**orat. 3 et 5**), Nyssenus quoque (**lib. II contra Eunomium**) et Augustinus. Vide quae hoc super argumento docet Petavius (**lib. VI de Trinit. cap. 1, n. 6 et seq.**).

20. Veteres Patres non
modo *Sermonem*, aut *Verbum* secundam Trinitatis
sanctissimae personam, verum etiam *rationem* appellavere:
quae quidem vox variis de causis Divino Verbo convenire
potest. Aut scilicet majoris cujusdam, efficaciorisque, et, si
vis, illustrioris etiam explicationis vocis *sermo* causa, veluti
colligendo synonyma: aut quia Divinum Verbum ea *ratio* est,
seu idea, ad quam Pater in mundo condendo unice
respexit: *ratio*, inquam, et idea ingenita, et consubstantialis
Deo: aut etiam quia sicut ratio in egregio opificio primas,
potissimasque habet partes, sic Divinum Verbum in mundo
condendo primas, potissimasque habuit partes: aut pariter
quia sicut in egregio opificio recta ratio apparet eminentque, et
singulis illius partibus veluti inest, ita divina Verbi virtus, ac
sapientia in mundo creando se se prodidit, et veluti eminuit, et
singulis illius partibus quodammodo inhaesit, et inest. Rursus
quia sicut ratio ad praxim deducta artificem exprimit; ac
declarat, ita Verbum, illiusque tum generatio tum operatio
Patrem, ejusque praestantiam, ac divinitatem mundo
declaravit, notamque effecit. Denique (et en postrema
explicatio) non desunt, qui ideo Divinum
Verbum *rationem* appellatum aiunt, quia rationem, seu
respectum, ac relationem habet ad Patrem.

Atque in prima quidem significatione vocem hanc videtur
sumere Tertullianus, quum ita Gentiles alloquitur (**In Apolog.**
cap. 21). «Jam ediximus, Deum universitatem hanc mundi
Verbo, et Ratione, et virtute molitum. Apud vestros quoque
sapientes λόγος, id est Sermonem, atque Rationem constat
artificem videri universitatis Et nos etiam sermoni, atque
Rationi, itemque virtuti, per quae omnia molitum Deum

ediximus, propriam substantiam Spiritum
inscribimus (*legunt alii* ascribimus).»

In eandem etiam sententiam librum, quem de *Oratione* inscripsit, sic est exorsus: «Dei spiritus, et Dei sermo, et Dei ratio, sermo rationis, et ratio sermonis, et spiritus utrumque Jesus Christus dominus noster.» Et sane vocem hanc *ratio*, cum ad Unigenitum Dei denotandum adhibetur, esse veluti synonymam vocum *Sermonis* et *Verbi*, edocere videntur, ut de aliis sileam, Lactantius, Ambrosius (si is est auctor libri, qui de *filii divinitate, seu de fide Orthodoxa contra Arianos* inscribitur), et Augustinus, seu, si vis, scriptor alius sub Augustini nomine latitans. An vero hujusce rei causam ex eo repetemus, quod, ut Tertulliani verbis utar (**Apolog. cap. 21**), «ostenderit se se λόγον Dei, id est Verbum illud primordiale primogenitum, virtute et ratione comitatum, e spiritu fultum? «An potius, *quia* ut jam docuit Petavius (**lib. VI de Trinit., cap. 1, n. 6**), *Sermo idem est ac ratio*, hinc sermo rationis, et ratio sermonis dicitur? Sane Hilarius in hac ipsa, quam illustramus epistola, haec habet (**cap. 4, pag. 40**): «Dei filium sapientiam veram, sermonem, id est rationem, etc.»

Secundam significationem, quae scilicet denominationem hanc derivat ex eo quia unigenitus Dei ea ratio, seu idea est, ad quam unice in mundo condendo respexit Pater, proponit is, cui debemus librum de *divinis nominibus* (**cap. 7**); sive Dionysius Areopagita is sit, sive alius quispiam vetustus sane, et probabilis scriptor; haec enim tradit Petavio interprete (**lib. VI de Trinit. c. 1, n. 3**): «Λόγος in sacris litteris celebratur Deus, non solum quia rationis, et melioris sapientiae distributor est, sed etiam quia causas omnium in se se

simpliciter ante complexus est: et quia contendit, et penetrat omnia, ut sacrae litterae testantur .» Quem locum commentariis illustrans Maximus, ideo ait «divinum Verbum vocari λόγον, quoniam naturae totius rationes insunt illi, tamquam causae ac principio creaturae omnis; per ipsum enim existunt omnia. Quin et ideae, atque exemplares formae in illo sunt, quae sunt aeternae notiones, ac rationes omnium effectrices: adeoque natura ipsa: siquidem natura ipsa ratio est causam, naturamque continens, quoniam non temere ac frustra naturae sunt existentium rerum.»

Tertiam explicationem, quam in eo sitam diximus, «quod sicut ratio in egregio opificio primas, potissimasque habet partes, sic divinum Verbum in mundo condendo primas potissimasque habuit partes:, tertiam, inquam, explicationem ii proponunt, quorum sententiam describit Augustinus, cum testatur, «Unigenitum Dei rationem minus recte vocari, quam Verbum, ut significetur non solum ad Patrem respectus, sed ad illa etiam, quae per Verbum facta sunt, operativa potentia.» Ii quoque proponunt, qui vocem *ratio* synonymam voci *sermo*, et λόγος volentes esse, monent *Divinum Sermonem*, quatenus etiam pro persona sumitur, potissimas partes in mundo condendo habuisse. Qua de re annotatione decima octava nonnulla diximus, et rursus dicemus deinceps. Hic tantum affero Nazianzenum haec elocutum (**Orat. 36**): «Quod si quis etiam, quia rebus omnibus inest, λόγον appellari velit, a ratione non abhorrebit: quid est enim, quod non Verbo conditum sit ?»

Quartam explicationem in eo sitam affirmavimus, «quod sicut in egregio opificio recta ratio apparet, eminetque, et singulis illius partibus veluti inest; ita divini Verbi virtus, ac sapientia

in mundo creando se prodidit, et veluti eminebat, et singulis illius partibus quodam modo inhaesit, et inest.» Huic porro favere dicitur Nazianzenus prioribus illis verbis modo allegatis: «Quod si quis etiam, quia rebus omnibus inest, λόγον appellari velit, a ratione non abhorrebit.» Sed certe ii favent, qui vocem *sapientia* synonymam vocis *ratio* esse aiunt, tum versiculum vicesimum quartum capituli VII, et primum capituli VIII libri *Sapientiae* ad Divinum Verbum referunt. Nimirum haec in allegatis locis leguntur: «Omnibus enim mobilibus mobilior est sapientia: attingit autem ubique propter suam munditiam . . . Attingit ergo a fine usque ad finem fortiter, et disponit omnia suaviter.»

Quintam explicationem eam esse diximus, quae docet, «quod sicut ratio ad praxim deducta artificem exprimit ac declarat; ita Verbum, illiusque tum generatio, tum operatio Patrem, ejusque praestantiam, ac divinitatem mundo significavit, notamque effecit.» Haec, nisi nos virorum amplissimorum auctoritas fallit, proponitur a Nazianzeno qui filium Dei ὁρον καὶ λόγον τοῦ Πατρὸς appellans, id est, ut interpretatur Petavius (**lib. VI de Trinit., cap. 1, n. 3**), *definitionem, et rationem Patris*, cur ita appellet, deinceps explicat his verbis a Billio in latinum versis (**Tom. I, pag. 590**): «Verbum porro (substitue, sic appellatur), quod ita se habet ad Patrem, ut sermo ad mentem, non modo propter generationem passionis omnis expertem, verum etiam propter conjunctionem ipsius cum Patre, vimque enuntiatricem, fortasse etiam quia eodem modo se ad Patrem habet, quo definitio ad definitum. Nam definitio quoque λόγος dicitur; qui enim Filium cognovit, ait Christus (hoc enim significat

illud, *qui vidit* [*Joan. XIV*]), Patrem quoque cognovit; ac brevis et compendiosa, facilisque paternae naturae declaratio est filius: omne enim quod genitum est, genitorem suum tacita quadam voce definit.»

Postremam vero explicationem (quae scilicet docet, «ideo divinum Verbum rationem fuisse appellatum, quia rationem seu respectum, ac relationem habet ad Patrem») proponunt Nazianzenus, quem modo excitavi, Augustinus quoque, cujus paulo ante verba retuli (**lib. LXXXIII Quaestio, cap. 63**), ac denique, ne plurimos afferam, Ambrosius (si Ambrosium auctorem putas libri *de Filii Divinitate* inter Ambrosii opera): «Ratio quaedam est,» inquit (**in libro de Filii divinitate, cap. 6; in appendice Oper. Ambrosii pag. 346, etc.**), quae apud Graecos λόγος nuncupatur, quae inter Patrem, et Filium personas vel vocabula distinguit: quia et ipse Filius ratio dicitur.»

En celebriores explicationes hujus vocis *ratio*, cum de divino Verbo enuntiatur. Suspisor adhuc tamen, Hilarium, cum Verbum *rationem universitatis* appellat, ad aliam etiam intendisse in eo positam, quod Unigenitus Dei unica ratio est, cur rerum universitas extet: unica, inquam, quia ipse condidit omnia: unica etiam, quia illius incarnatio ratio fuit, ob quam universa condita sunt: qua de re copiosissime Theologi. Hinc *initium viarum Domini* in Scripturis dicitur: *primogenitus quoque omnis creaturae* (**Coloss. I, 15**) a Paulo dicitur, qui etiam haec subjicit: *quoniam in ipso condita sunt universa in coelis, et in terra, visibilia, et invisibilia, sive throni, sive dominationes, sive principatus, sive potestates: omnia per ipsum, et in ipso creata sunt: et ipse est ante omnes, et omnia in ipso constant.*

Atque hanc quidem conjecturam meam praevenisse videtur Hieronymus, dum haec Paulino scribit (**epistola olim 103, in Veron. edit. 53, n. 4**): «Logos graece multa significat: nam et verbum est, et ratio, et supputatio, et causa uniuscujusque rei, per quam sunt singula quae subsistunt; quae universa recte intelligimus in Christo.» Annotatio haec, quamquam aliquanto prolixior, lectori tamen, ut puto, injucunda non erit.

21. Vox haec *initiat* quatenus posita est pro *incipit*, seu *exorditur*, ex iis vocibus est, quas in Hilario notarunt multi, veluti ab aliis perraro adhibitas. Alii tamen etiam ante Hilarium adhibuerunt. Vitruvius (**praefat. libri VII, sub finem**) *initiantes* appellat, quos reliqui *initiatos* appellare consueverunt. Tertullianus similiter (**advers. Valent., cap. 15**): *Ex his initiata sunt caetera*: id est, initium, seu exordium deduxerunt. Julius Firmicus etiam in eandem sententiam: *Ver initiatum*, inquit, *cum primam arietis partem sol fuerit ingressus*.

22. Ad refellendam stultissimam Arianorum persuasionem aptissimum esse caput primum Evangelii Joannis, docent omnes, qui eo de argumento disputaverunt. Augustinum hic tantummodo indico (*Tratat. 1, in Joan., et alibi saepe*), et Hilarium (**lib. II de Trinitat., n. 13, pag. 34 et 35, et alibi saepe**). Et profecto ideo potissimum Evangelium conscriptum fuisse a Joanne, ut iis obsisteret, qui divinam Christi originem denegabant, ex Hieronymo discimus .

23. Spiritum sanctum tertiam Trinitatis sanctissimae personam fateri debebant omnes, qui christianae Religioni nomen dabant. Id profecto Symbolum Apostolicum,

Irenaeus (**lib. I contra haereses, cap. 10**), Nicaenum Symbolum (**Hilar., de Syn., n. 84**), illud quoque Symbolum, quod Athanasio tribuitur, et reliquae Christianae fidei formulae ostendunt. Non est hic porro locus, in quo Spiritus sancti divinitatem ego vindicem, quam copiosissime catholici Theologi asserunt, et eam non obscure asseruerunt ii ipsi Patres, qui Constantinopolitanum, atque adeo Nicaenum Concilium aetate praeiverunt. Ut ad Hilarium revertar, is a nonnullis audacioribus carpitur, quasi Spiritus sancti divinitatem asserere vereatur. Perperam tamen carpitur. Etenim de Spiritu sancto haec scriptis prodidit (**lib. II de Trinita., n. 29, pag. 43 tomi II**): «De Spiritu sancto autem nec tacere oportet, nec loqui necesse est; sed sileri a nobis, eorum causa qui nesciunt, non potest. Loqui autem de eo non necesse est, qui, Patre, et Filio auctoribus, confitendus est. Et quidem puto an sit, non esse tractandum: est enim; quandoquidem donatur, accipitur, obtinetur: et qui confessioni Patris et Filii connexus est, non potest a confessione Patris, et Filii separari: imperfectum est enim nobis totum, si aliquid desit a toto.» Deinde per ea Scripturae loca percurrit, quibus illius divinitas asseri consuevit et stabiliri. Alibi etiam in hunc modum eloquitur: «Quamquam ad fidei Sacramentum, id est ad Patris, et Filii, et Spiritus sancti unitatem, sed et ad trium gentium vocationem ex Sem, Cham et Japhet, tres mensuras farinae esse referendas, sensisse multos meminerim in Patre autem, et Filio, et Spiritu sancto, sine admixti extrinsecus fermenti necessitate in Christo, omnia unum sunt.» Ab aliis Hilarii locis in eandem sententiam adducendis consulto abstineo, ne actum agam: laborem quippe hunc praeoccupavit praeclarissimus ille S. Mauri Monachus, qui postremam S. Hilarii editionem

adornavit, evulgavitque Parisiis. Vide, obsecro, quae tradit ille n. 12, et subsequentibus praefationis in libros *de Trinitate*.

24. Spiritum sanctum creationis participem Veteres omnes faciunt: et recte id quidem: Deus quippe est, et opera, quae *ad extra* Theologi appellant, toti Trinitati communia sunt. Basilium hic tantummodo profero, quippe libro V adversus Eunomium haec ait : *Spiritus enim viventi Verbo ad creandum conjunctus est, viva potentia, et divina natura, quae ineffabilis ex ineffabilis ore effulsit*, etc. Perfectionem porro rerum, atque animationem earum, quae vita fruuntur, plurimi Patres Spiritui sancto tribuunt. Cur vero? An quia Spiritus sanctus amor est; amoris autem eximii argumentum est rerum perfectio? An quia cum complementum velutitis sit, et terminus ultimus processionum divinarum, aequum erat etiam, ut complementum, et terminus *operationum ad extra* illi tribueretur? Ex Theologis haec assequeris. Illud sane constat, plurimos tum veteres, tum minus antiquos interpretes ad Spiritum sanctum retulisse verba illa Genesis I, 2: *Spiritus Domini ferebatur super aquas* (ut eas scilicet foecundaret, vimque productricem efficeret) : illa quoque versiculi sexti Psalmi XXXII: *Et spiritu oris ejus (Verbi) omnis virtus eorum* (coelolum). Spiritum conditum, ideoque a tertia Trinitatis Sanctissimae persona diversum aliquando commemorat Tertullianus (*adversus Hermog.*, cap. 32), qui alibi (**lib. IV contra Marcionem, cap. 26**) eadem videtur tradere, quae hic Hilarius.

25. Baptismi unitatem edocuit jam Paulus ad Ephesios scribens (**cap. IV, vers. 3**): *Unus Dominus*, inquit, *una fides, unum, baptisma*. Edocet quoque Cyprianus (quamquam ipse in eo postea errarit , ut ex unitate baptismi illum tantummodo

in Ecclesia Catholica valide conferri posse censuerit), et Patres reliqui tum ante Concilium Constantinopolitanum, Symbolum explicantes, tum maxime postea, praesertim cum allegata Pauli verba commentariis illustrant. Vide, ut in Hilario consistam, quae tradit ille num. 1 et 2 libri XI *de Trinitate*. Ita porro unitatem baptismi explicant Magistri nostri, ut unus sit, quia cum is sit a Christo instituta protestatio suae fidei, certumque argumentum, et ad illam ingressus, et aliam protestationem, et certum argumentum, atque ingressum temere quaerimus. Aliter etiam explicat Cyrillus Hierosolymitanus (*in Protocatechesi* n. 7) haec elocutus: «Non licet bis aut ter lavacrum suscipere; alioquin liceret dicere: Quod semel male successerit, id altera vice perficiam. Sed si vel semel male successerit, ea res emendationem non admittit: *unus enim Dominus, et una fides, et unum baptisma*. Haeretici namque solummodo rebaptizantur; siquidem prius illud baptisma non erat.» Vide, obsecro quae ad locum hunc adnotat Clariss, Toutée.

26. In baptismo regenerari, renascique nos Deo, indicavit Christus ipse verbis his Nicodemum alloquens (**Joan. III, 3**): *Amen amen dico tibi: nis quis renatus fuerit denuo, non potest videre regnum Dei*. Expressissime porro id Petrus in prima epistola docuit, et Paulus capite III epistolae ad Titum. Id quoque inculcant, explicantque ii omnes, qui Symbolum Apostolicum, aut Constantinopolitanum sermonibus suis, concionibusque, et scriptis illustrarunt. Saepissime id quoque tradit Ecclesia veluti in iis precibus, quas in Missa feriae V post Pascha recitat: iis quoque, quas feria VI ejusdem hebdomadae dici jubet. Eadem habes in Pentecoste. Patres si addam, infinitus propemodum ero. Ne multos afferam,

Zenonis et Hilarii loca tantummodo indico . Ea, si vult, per se consulat lector.

27. Resurrectio mortuorum non modo in Symbolo Apostolico, verum etiam in reliquis fere omnibus Ecclesiasticis monumentis traditur, in quibus fides nostra summatim exponitur. Qua in re mirari desines, cum noveris articulum hunc in eorum numero esse, per quos maxime a Gentilium, et praesertim Epicureorum pravis opinionibus recedimus. Hanc inculcavit Apostolus Paulus, cum Atheniensibus in areopago Christum nuntiavit: eamque ob rem, et quod Christum nuntiaret, ab iisdem *Epicureis, et Stoicis philosophis* habitus contemptui est Eamdem tamen resurrectionem saepe ipse annuntiavit, ne scilicet ea de re dubitari posset a quopiam. Nonnulla loca ad paginae calcem indico, quae per se consulat Lector . Illud etiam certo constat, ea de re persuasos fuisse Judaeos , et adeo persuasos ut haereticis accenserentur Sadducaei, qui eam negabant. Vide, obsecro, quae tradit Philastrius haeresi V, atque ea his adjunge, quae optimus Canonicus Galeardus adnotat; multa quippe Scripturarum, aliorumque probabilium auctorum loca eam in rem allegat. Eamdem mortuorum resurrectionem inter eos articulos recenset Irenaeus , qui a Catechumenis credendi forent.

Explicant hunc articulum copiose ii omnes, qui vel Apostolicum Symbolum, vel etiam Constantinopolitanum, vel illud ipsum, quod Athanasii dicimus, commentariis illustrant. Multam in ea ipsa re assecutus est laudem Cyrillus Hierosolymitanus (**Catech. XVIII, n. 1 et sequent.**). Augustinus, aliique etiam tum veteres, tum minus antiqui doctores nostri eo de argumento disseruerunt. Nec sane te legisse poenitebit, quae Gregorius Magnus ad eamdem

resurrectionem asserendam saepe tradit. Hic mihi satis est locum unum indicare, quem tamen valde probabilem reor; homiliam scilicet VIII in Ezechielem . De Resurrectione saepe agit Hilarius, veluti num. 9 Comment. in Psal. LXIII, etc.

28. Conjunctissimus est articulus iste cum superiore. Cur enim resurgemus omnes, nisi ut a Judice vivorum et mortuorum Domino Jesu Christo *referat unusquisque propria corporis, prout gessit sive bonum, sive malum* (**I Cor. V, 10**)? Innuit eam, quam diximus, utriusque articuli conjunctionem Paulus, cum in Epistola ad Hebraeos *resurrectionem mortuorum judicio aeterno* jungit . Expressissime autem eam tradit Irenaeus, dum inter dogmata a baptizandis credenda recenset (**lib. I, cap. 10**) «in carne in coelos ascensionem dilecti Jesu Christi Domini nostri, et de coelis in gloria Paris adventum ejus ad recapitulanda universa , et ad resuscitandam omnem carnem humani generis, ut Christo Jesu Domino nostro, et Deo, et Salvatori, et Regi secundum placitum Patris invisibilis (**Philip. II, 10, etc.**), *omne genu curvet coelestium, et terrestrium, et infernorum, et omnis lingua confiteatur ei*, et judicium justum in omnibus faciat (**Eph. VI, 12**): spiritualia quidem nequitiae, et Angelos transgressos, atque apostatas factos, et impios, et injustos, et iniquos, et blasphemos homines in ignem aeternum mittat: justis autem, et aequis, et praecepta ejus servantibus, et in dilectione ejus perseverantibus, quibusdam ab initio, quibusdam autem ex poenitentia vitam donans, incorruptelam loco muneris conferat, et claritatem aeternam circumdet .» Hunc ipsum articulum proponunt Symbolum Apostolicum, Nicaenum , et reliqua etiam antiquissima Symbola. Quod

mirum non est: etenim potestas *judiciaria* potissimum praemium esse videtur humanitati Christi tributum, propter humilitatem, quam in Cruce praesertim ostendit: Ipse vero adeo amavit discipulos suos, atque in primis Apostolos, ut eis sedes in eodem iudicio statueret, in quibus *et Angelos judicarent* (**I Corin. VI, 13**). Quod si quis explicatum hunc articulum optet, eos consulat, qui Apostolicum Symbolum explicant, atque in primis Cyrillum Hierosolymitanum (**Cate. XV, num. 3 et seq.**); interpretes quoque in ea Scripturarum loca, quae hic indico .

29. Codex noster revera habet: *Tanta est differentia Judaeorum convertentium, et gentilium credentium*. Quod si quis legere cupiat *se convertentium*, per me quidem licet. His porro verbis, quocumque tandem modo ea legas, veluti epiphonemate quodam concludit Hilarius id, quod antea dixerat, scilicet aliter instruendos esse Hebraeos Christianae fidei se se adjungentes, aliter eos, qui ex Idololatria ad Ecclesiam veniunt: a primis scilicet pauca credenda exposcuntur, cum reliqua jam noverint: at a secundis expressior, copiosiorque confessio exposcenda est; ea nempe, quam paucis comprehenderat, et paulo ante exposuerat Hilarius, enucleatius eam deinceps expositurus. Neque vero mireris, tam pauca fuisse illis ad credendum proposita. Etenim id ipsum assequimur etiam ex Irenaeo, quippe *fidem, quam Ecclesia per universum orbem usque ad finem terrae seminata, et ab Apostolis, et a discipulis eorum accepit*, explicaturus, paucissimis capitulis comprehendit . Id quoque praestitit Nicaena Synodus, fusius quidem se se explicans circa Filii divinitatem, et dignitatem, de qua per ea tempora potissimum disputabatur: at articulos reliquos

summatim comprehendens . Quod mirum non est; etenim hi ipsi articuli articulos eos aut complectuntur aut innuunt, quos Apostolicum Symbolum tradit; adeo ut hi ipsi, quos attuli, Patres minime eorum persuasioni obsistant, qui Symbolum Apostolicum ab Apostolis ipsis dictatum affirmant.

30. Epistolam hanc pro diversitate argumentorum in tres partes dividere possumus. Priorem partem, in qua hactenus perstitimus, habet summa articulorum fidei nostrae; partem alteram, quam nunc aggredimur, accuratior explicatio eorundem articulorum. Porro ne quid dissimulem, diu suspicatus sum, ne legendum esset potius *quis sit* (seu, si vis. *quis est*), *et qualis filius Dei*. Suspicatus pariter sum, ne addita fuerint deinceps verba illa: *tres enim unum sunt*: etenim respicere verba haec videntur ad nobile illud Joannis testimonium: *Tres sunt qui testimonium dant in coelo*, etc.; ad quod quidem aliis in locis minime respexisse videtur Hilarius. Nihil tamen mutandum duxi etiam in subsequentibus: etenim rectissimus est adhuc sensus, si legas, *quis esset, et qualis filius Dei*: immo cum non de praesenti, sed de antiquissimo, ut ita loquar, et aeterno statu filii Dei Arianos inter et Catholicos disputaretur, merito scribere potuit Hilarius, *quis esset* (ab aeternitate scilicet, et ante tempora *fictitia* etiam) *filius Dei*. Verba porro illa *tres enim unum sunt*, potuere poni ab Hilario non ad Arianos, ut olim, quum libros de Trinitate componeret, sed ad Catholicos scribente, ideoque ad agnoscentes vim testimonii illius, quod et ante Hilarium indicatum fuerat a Cypriano. Vide quae de testimonio hoc adversus recentes Arianos Catholici disputant. Profecto rectissime propterea positae sunt voces illae, quia rationem reddunt, cur Filium, et Spiritum Sanctum Patri

jungat, declaretque deinceps accuratius, quid de his credere Catholica Religio praecipiat. Itaque si testimonium istud in libris de *Trinitate* omisit, ne extraneam de illius *authenticitate* (liceat porro ita loqui) controversiam institueret, Catholicos nunc alloquens authenticum illud esse fatentes, merito adducit, utpote aptissimum ad divinarum Personarum consubstantialitatem asserendam.

31. Multa ad superiorem illam sententiam, *Sane illud scire convenit prudentiae vestrae*, confirmandam si quis ex Hilario ipso desumere optat, atque eundem ex locorum illorum, et hujus, quem hic expendimus, comparatione utriusque elucubrationis scriptorem ostendere cupit, ea consulat, quae statim noto; scilicet numerum 19 libri I de *Trinitate*: *Et vos quidem, quos fidei calor*, etc; numerum 19, et 26 libri III de *Trinitate*; num. 14 et 38 libri VII; ea pariter, quae n. 17 libri VI de *Trinit.*; ea denique, quae n. 2 et 33 de *Trinitate* ille docet. Praeclarissima sane in postremo hoc loco est Hilarii sententia: *Non relictus (hominum) eloquiis de Dei rebus alius, quam Dei sermo: omnia reliqua et arcta, et conclusa, et impedita sunt, et obscura.*

Quae vero deinceps Hilarius iis verbis tradit: *non illum in terris quaerat homo, aut inter figmenta componat, ne cui similem credat*, ea ipsa sunt quae saepe Scriptura de Deo inculcat; veluti in Deuteronomio (**cap. IV vers. 15**): «Non vidistis aliquam similitudinem in die, qua locutus est vobis Dominus in Horeb de medio ignis: ne forte decepti faciatis vobis sculptam similitudinem, aut imaginem masculi vel feminae, etc. Et apud Isaiam (**cap. XLVI, vers. 5**): *Cui assimilastis me, et adaequastis, et comparastis me, et fecistis similem*, etc. «Ea porro omnia, quae Theologi adversus

Anthropomorphitas disputant, hic locum habent. Satis mihi erit, si ad nonnullos Hilari; locos digitum intendam, quibus superior sententia confirmetur. Ecce primum (**lib. I de Trinitate, n. 19**). «Si qua vero nos de natura Dei et nativitate tractantes, comparisonum exempla afferemus, nemo ea existimet absolutae in se rationis perfectionem continere. Comparatio enim terrenorum ad Deum nulla est: sed infirmitas nostrae intelligentiae cogit species quasdam ex inferioribus, tamquam superiorum indices quaerere; ut rerum familiarium consuetudine admonente, ex sensus nostri conscientia ad insoliti sensus opinionem educeremur. Omnis igitur comparatio homini potius utilis habeatur, quam Deo apta; quia intelligentiam magis significet, quam expleat: neque naturis carnis, et spiritus, et invisibilium, ac tractabilium coaequandis praesumpta reputetur, protestans et infirmitati se humanae intelligentiae necessariam, et ab invidia esse liberam non satisfacientis exempli. Pergimus itaque de Deo locuturi Dei verbis, sensum tamen nostrum rerum nostrarum specie imbuentes.» Superioribus affinia tradit idem Hilarius numero 2 libri IV, et num. 9 libri VI, ac denique, ne cuncta loca, in quibus id ipsum docet, enumerem, numero 18 libri VII. Tanti porro articulum hunc fecit auctor libri, qui *de Trinitate*, seu in *Symbolum Apostolicum* inscribitur, et inter Ambrosii opera extat, ut ab eo exordium dicendi sumpserit.

32. Emendationem, quam hic adhibui, Lectori candide expono. In codice ita legitur: *Natum: non factum*. Posui vero: *non natum, non factum*. Vel scilicet Deum *in essentia* (ut Scholasticorum phrasi utar) et *praecise* inspectum hic accipe, vel Patris personam. Sume

porro, ut libet: legendum omnino est *non natum*. Quando enim divina essentia nata est? Quandonam natus Pater? Dum autem hic ait Hilarius Deum *non natum*, originis, aut principii cujusque, multoque magis causae expertem, ac nescium eum dicit, idque docet, quod Patres omnes, et Theologi tradunt, dum Patrem *innascibilem* esse monent, quodque idem Hilarius his verbis expressissime dixerat (**lib. IV de Trinit., n. 6**): *Novit unum innascibilem Deum, novit et unum unigenitum Dei filium. Confitetur Patrem aeternum, et ab origine liberum*, etc. Copiosius vero id persequitur idem Hilarius non modo in iis locis, quos allegat Petavius (**lib. V de Trinit., cap. 5, n. 13**), verum etiam n. 58 libri de Synodis : Et rursus numero 47 libri XI *de Trinitate* (**pag. 404 tom. II**), quem, si libet, consule. Adde, si vis, eos Patres, quos recenset Petavius capite 5 libri V *de Trinitate* (**n. 13, 14 et 15**). Adde Ausonium, quem deinceps afferam.

33. Deum incomprehensibilem saepissime docent Patres, ii praesertim qui adversus Arianos et Anomoeos disputaverunt. Nazianzenus magnam partem orationis quartae et tricesimae impendit, ut ostendat neque nos assequi posse, *quid Deus sit*, neque illius praestantiam oratione describere. Chrysostomus hoc ipsum argumentum copiosissime persequitur. Seligo locum unum, quem hic afferam (**Orat. III contra Anomoeos, pag. 463 tomi I editionis Claris. Montfauconii**). «Vocemus itaque, inquit Chrysostomus, ipsum ineffabilem, inintelligibilem Deum, invisilem incomprehensibilem, humanae linguae vim superantem, mortalis mentis comprehensionem excedentem, Angelis non vestigabilem, Seraphinis invisibilem, Cherubinis inintelligibilem, inaspectabilem Principatibus, potestatibus,

virtutibus, ac simpliciter omni Creaturae, a solo autem Filio, et Spiritu Sancto cognitum.»

Idem inculcat Hilarius numeris 5 et 6 libri II *de Trinitate* (**pag. 30 tomi II**); et numero 62 libri de Synodis (**pag. 497 tomi II**). Hunc prorsus legas, velim. Novatianus quoque, si is est auctor libri *de Trinitate*, qui praeposito ejus nomine aliquando evulgatus est, et inter Tertulliani opera editus, Novatianus, inquam, in eandem sententiam consentit (**cap. 7**): «Id enim, inquires, quod est, secundum id quod est, nec humano sermone edici, nec humanis auribus percipi, nec humanis sensibus colligi potest.»

Hujus autem incomprehensibilitatis origo est, ut ita loquamur, *infinitas*, id est infinita illius perfectio ac virtus: cum enim haec illimitata sit prorsus, et (quod jam dixi) infinita, facit ut comprehendi omnino non possit. Hanc infinitatem saepissime Scripturae tradunt. Sed mihi Theologi partes hic minime agenti satis erit, si unum tantum locum allegem. Est porro notissimus libri Job (**cap. XI, vers. 7, 8 et 9**): «Forsitan vestigia Dei comprehendes, et usque ad perfectum Omnipotentem reperiēs? Excelsior coelo est, et quid facies? profundior inferno, et unde cognosces? Longior terra mensura ejus, et latior mari.» Porro vel incomprehensibilitas, ut ita loquar, extensionis omnipotentiae hic proponitur; vel incomprehensibilitas perfectionis ipsius, et infinitatis divinae, ideoque ea incomprehensibilitas, quae propterea Deum indicat vincentem scientiam nostram, quia eximia, et super omnem modum excellentissima, perfectione is pollet. Enim vero ad haec Jobi verba ita Gregorius Magnus disserit (**lib. X Moral., cap. 8, alias num. 13 et seqq.**): «Excelsior itaque est coelo, quia ipsi quoque electi spiritus

visionem tantae celsitudinis perfecte non penetrant
Excelsior itaque coelo fit, cum ipsa in eum nostra deficit
contemplatio.»

Merito itaque de Deo concludit Augustinus (**in ps. LXXXV, n. 12**), «facilius dici a nobis, quid non sit, quam quid sit. «Quin etiam haec subjicit: «Hoc solum potui dicere, quid non sit. Quaeris, quid sit? Quod oculus non vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit. Non est similis tibi in diis, Domine, et non est secundum opera tua.» Simillima his edocet n. 9 tractatus XXI in Joannis Evangelium. Hic si ea adduxeris, quae *ineffabilem* Deum describunt, recte adduces. Cur enim ineffabilis est? Profecto quia incomprehensibilis est. Porro plurima et Scripturarum, et Patrum loca eo spectant, ut Deum ineffabilem describant. Hic Fulgentium unice affero haec docentem (**in lib. contra object. Arianorum, objection, et respons. II**): «Non est ignorabilis Deus, cum sit inenarrabilis: sed a fidelibus cognoscitur, ut ametur; quamvis nec humanis linguis, nec Angelicis enarretur.

34. *Inextimabilem* positum est pro *inaestimabilem*. Ea porro, quae in annotatione superiore diximus, facile ostendunt Deum *inaestimabilem* esse. Quis enim eum satis aestimet, qui incomprehensibilis est? Si quis tamen aliqua sanctorum Patrum expressa testimonia, ad sententiam hanc confirmandam, afferri a me cupiat, en statim Tertullianum (**cap. 17 Apologet.**): «Invisibilis est, inquit ille, et si videatur: incomprehensibilis, etsi per gratiam repraesentetur: inaestimabilis, et si humanis sensibus aestimetur: adeo verus, et tantus est. Caeterum quod videri communiter, quod comprehendere, quod aestimari potest, minus est et oculis, quibus occupatur, et manibus, quibus invenitur.

Quod vero immensum est, soli sibi notum est. Hoc est quod Deum aestimari facit, dum aestimari non capit. Ita eum vis magnitudinis et notum hominibus objecit, et ignotum. Et haec est summa delicti nolentium recognoscere quem ignorare non possunt.»

Quem visus est Ambrosius sequi (si Ambrosius est is, cui librum *de Divinitate Filii* tribuis; de quo vide quae diximus annotatione ad num. 20, dum haec de Deo scripsit (**de Divinit. Filii, cap. 6**): «Hic est de quo et cum dicitur, non potest dici: cum aestimatur, non potest aestimari: cum comparatur, non potest comparari; cum definitur, ipsa sua definitione crescit.»

35. *Invisibilem* (Deum). Copiose de hoc dogmate Theologi disputant. Nos, quibus propositum est hisce in annotationibus disputationes effugere, muneri nostro satisfecisse arbitramur, si Lectorem amandemus ad Petavium, qui copiosissime hac de re disserit. Vide itaque, obsecro, tomum I, lib. VII, capite primo; ibi quippe collegit Veterum testimonia. His ea adde, quae docet Hilarius in Commentariis in Psal. CXVIII. Ea quoque, quae ex commentariis in Psalmum CXXXV annotatione 38 allegabimus, quippe ibi Deus *inconspicabilis* dicitur. Sed quoniam antea Ausonium me allegaturum fore dixi, en illum, cujus quidem auctoritate et id, quod nunc agimus, et ea, quae num. 32, et subsequentibus duobus tradita sunt, facile confirmantur. Sic porro ille Deum Patrem deprecatur (*in Precat. matut.*).

Omnipotens, quem mente colo, pater unice rerum,
Ignorete malis, et nulli ignote piorum,
Principio, extremoque carens, antiquior aevo,

Quod fuit, aut veniet, cujus formamque modumque
Nec mens complecti poterit, nec lingua profari,
Cernere quem solus, coramque audire jubentem
Fas habet, et patriam propter considerare dextram
Non genito genitore Deus.

36. *Et impassibilem.* An passiones a Deo hic arcet Hilarius, an mutabilitatem? an utrumque? An potius ad Patrem haec refert, quippe qui carnem minime assumpsit, in qua passus est Filius? Judicet Lector. Profecto ut denotet Filium Dei Verbum esse Deum, Patrique consubstantialem, docet naturam impassibilem fuisse illi a Patre communicatam. «Omnibus creaturis, inquit ille (**De Synod. n. 58, pag. 495**), substantiam voluntas Dei attulit; sed naturam Filio dedit ex impassibili, ac non nata substantia perfecta nativitas . «Impassibilitatem sane expresse amovet a Patre in Divini Filii generatione in libro de Synodis . Et alibi (**lib. IV de Trinit. n. 6**): «Novit, inquit, in spiritu Deum spiritum impassibilem, et indeseccabilem.»

37. Is cui tituli hi et attributa desunt, fictitius est, non verus Deus. Haec autem ideo expresse tradit, ut puto, Hilarius, ut confessionem suam opponat confessioni Arii, qui ut fucum incautis faceret, perfectiones, et attributa Dei expresse recensuit, exposuitque. «Novimus unum, aiebat ille , Deum, solum infectum, solum sempiternum, solum sine initio, solum verum, solum immortalitatem habentem, solum optimum, solum potentem, omnium Creatorem, etc.» Eaque ratione Catholicos sugillare in animo habebat; quippe qui (eo iudice) Deum in personas dividentes, divinas perfectiones imminuerent. Hilarius itaque Orthodoxorum causam defendendam suscipiens, haec quoque a se admitti fatetur,

ideoque admitti fatetur etiam in personarum Trinitate *Deum non factum, incomprehensibilem*, etc.

38. Aliquando dubitavi, num verba ista, *qui quaedam generaverit*, obscuriore quadam ratione divinam Verbi generationem innuerent; cum enim superiora verba facile referri possint ad Patrem, suspicabar ne (quod jam dixi) divina generatio his vocibus indicaretur. Sed deinceps suspicionem omnem amovi. Quis enim putet, unigenitum Dei filium, quem tam crebro, tam perspicue a creaturis secernit Hilarius, communi illa voce *quaedam* fuisse, designatum? Arbitror itaque longe consultius esse, ut generationem illam, cujus hic Hilarius meminit, ad eas referamus creaturas, quas intelligentia etiam ornatas voluit: intelligentia enim Deo similes, gratia divinae naturae quodam modo *consortes* facit (**II Petri I, 4**), et filiorum Dei titulo ac dignitate honestat. Sane verba illa Job (**cap. XXXVIII, vers. 7**): *cum . . . jubilarent omnes filii Dei*, de Angelis plerique intelligunt, propter egregiam eorum intelligentiam, et gratiam. Quid? quod Hilarius ipse haec tradit: «Sed cum regionem cognitioni suae, qui infinitus est, collocaret: coelo superiore atque primo, eodemque in orbe collocato terminum quemdam virtutibus, quae primae ad cognoscendum se gignerentur, inclusit. Neque enim *gignendae* creationes virtutem inconspicabilis Dei ferre potuissent, nisi naturae temperationis objectu sedem hanc moderatae ad infirmitatem habitationis incoherent.» Alibi tamen monet, eos ipsos, quos et *filios*, et *genitos* dici posse fatetur, *cum proprietatis* tamen *significatione* minime dici; nam si proprie loqui volumus, nos per gratiam filii efficimur, non nascimur

fili; ideoque *adoptione*, et *electione*, non generatione, rigore scilicet, et proprie accepta .

In eo itaque sensu nos a Deo *genitos* dicere Hilarius potuit, quo sensu *Dei genus* nos appellari docet Paulus; quippe haec in Areopago concionem habens, dixerat (**Act. XVII, 28**): «*In ipso enim vivimus, movemur, et sumus: sicut et quidam vestrorum Poetarum dixerunt: ipsius enim et genus sumus.*» Ea quae dissertatione III copiose dicemus, ad hunc locum illustrandum afferri commode poterunt.

39. Locus hic paulo obscurior esse videtur. Suspensus sum aliquando, amanuensis licentia legi *ordinaverit, exornaverit*, cum fortasse in primaevo exemplari legeretur, *exornaverit, ordinaverit*: Ordinaverit, inquam, *optimum, justum mandare judicem*: id est constituerit optimum, et justum judicem mandare, seu imperare, et iudicium justum exercere. Deinceps tamen adverti, legi adhuc posse, uti in nostro codice legitur, id est *ordinaverit, exornaverit*. Recole hic, quod paulo ante positum fuerat: «Deum vera fides ita semper exposuit. Non natum, etc.» Tum porro sensum hunc habent allegata verba: «Vera fides ita semper exposuit, ut agnoscamus non natum eumque optimum justum mandare judicem.»

Quod si quaeras, quaenam fecerit Deus, quaenam disposuerit, quaenam ordinaverit, quaenam vero exornaverit; aio, naturas omnes, earumque genera, et species ab initio a Deo fuisse factas: *In principio creavit Deus coelum, et terram*, etc. Neque vero corporalia tantummodo condidit Deus, verum etiam spiritualia. Vide quae tradidimus adnotatione 10 et 18. Disposuit solem, et lunam, et stellas, *ut dividant diem, ac*

noctem, et sint in signa, et tempora, et dies, et annos: ut luceant in firmamento coeli, et illuminent terram (Gen. I, 14; et Ps. CXXXV, 7, 8 et 9). Disposuit proinde temporum vicissitudines omnes et intervalla. Res quoque ipsas disposuit: raras enim ubique obvias invenies: sed cuncta fere locis suis disposuit, et aptavit. Nonnulla eo de argumento habet liber Job (**cap. XXXVIII, 4, 5, etc.**), quem consulas opto, et apertissime liber Sapientiae (**cap. XI, 21**): *Omnia in mensura, et numero, et pondere disposuisti.* Et inter profanos auctores Virgilius: *Non omnis fert omnia tellus.* Cur vero? quia, uti diximus, cuncta *in mensura, et numero, et pondere disponens* Deus, quamlibet portionem Mundi carere aliquibus voluit, quae ab aliis repeteret regionibus, ut homines mutuis se officiis adjuvarent.

Ordinavit autem (Augustino iudice) privationes etiam, et peccata. Recole quae adnotatione 10 diximus; quibus ea adde, quae idem Augustinus in Psalmum LI (*n. 15: Ne putetis gratis esse malos in hoc mundo, etc.*) docuit. Quae quidem omnia experientia nituntur, et vetusto illo Salomonis effato (**Prov. XVI, 4**): *Universa propter semetipsum operatus est Deus: impium quoque ad diem malum.* Dum porro peccatores, eorumque errores a Deo ordinari affirmo, aegritudines, morbos, aliaque hujus generis peccati quidem poenas, sed tamen meriti nostri occasiones, atque incitamenta ad patientiam, ordinari etiam aio.

40. Exornavit porro Deus non pauca in hoc mundo, attestante id experientia et Scriptura verbis illis (**Gen. II, 1**): *Igitur perfecti sunt coeli, et terra, et omnis ornatus eorum.* Atque a coelorum quidem ornatu, eorum auctorem innotescere facile posse, manifesto constat ex illis verbis (**Ps. XVIII, 1**): *Coeli*

enarrant gloriam Dei, et opera manuum ejus annuntiat firmamentum. Sicut autem coelorum ornamenta stellae sunt, ita terrae ornamenta frutices, arbores, et herbae sunt, quorum omnium innumera, ac varia genera Deum omnipotentem illorum auctorem ostendunt (**Sap. XIII, 5**), adeo ut *inexcusabiles sint, qui Deum agnoscentes, non sicut Deum glorificaverunt. (Rom. I, 19, 20, etc.).* Vide quae de hoc argumento Theologi disputant, ac praesertim Petavius, tomo I Theologic. dogmat. cap. 1. Nefas porro sit, dum Hilarium illustro, alium ejusdem Hilarii prolixiorem locum non adducere: Haec scilicet alibi tradit (**in Ps. LXIII, n. 6, pag. 197 tomi I**): «Docemur etiam consequentibus monitis ad ordinem obsequelae, Propheta, vel Spiritu per Prophetam ita admonente: *Dicite Deo: Quam terribilia sunt opera tua!* Quis enim non trepidet ad Majestatem ejus, qui saecula instituerit, mundum condiderit, tempora revolubili vicissitudine cursuque dimensus sit, coelum astris ornaverit, terram fructibus repleverit, mare obicibus concluserit, hominem, ut his aut uteretur, aut dominaretur, elegerit? Per haec enim omnia virtutis ac potestatis ejus aeternitas noscitur, Apostolo dicente: *Quae enim invisibilia ejus, a creatura mundi ipsius factis intellecta aspiciuntur, aeterna quoque virtus ejus et divinitas.* Haec terribile nomen conditoris efficiunt: et operum dignitas majestatem ejus, qui ea sit operatus, ostendit. Horum igitur operum conditor esse Deus et a nobis praedicandus est, et a caeteris confitendus.» Affinia habet in commentariis in ps. CXVIII .

41. Recole quae antea dixi, annotatione scilicet 39. Si quis tamen aliqua deesse, aut male conscripta, hic velit, illi minime obsistam. Christum judicem nostrum constitutum esse

vetustae ipsae fidei nostrae professiones agnoscunt, Symbolum Apostolicum, Irenaeus, et reliqui omnes de potioribus fidei nostrae articulis sermonem habentes.

42. Haec referenda sunt ad ea quae paulo ante dixerat: *quaedam fecerit*, etc. Recole quae dixi num. 39 et 40.

43. *Tempus agnitionis* videtur hic Hilarius sumere aut pro tempore, quo vivit homo, atque eo quidem perspicere potest, quae Deus condidit: aut pro tempore, quo Deus gratia sua uberius adjuvat, studetque deducere ad se. Respicere porro videtur Hilarius ad duos valde nobiles Scripturae locos, quorum primus is est, quem legimus Lucae XIX (**vers. 42**): *Quia si cognovisses et tu, et quidem in hac die tua, quae ad pacem tibi: nunc autem abscondita sunt ab oculis tuis non relinquent in te lapidem super lapidem eo quod non cognoveris tempus visitationis tuae*. Alter is est, quem habet epistola Pauli ad Romanos (**cap. I, 18**) iis verbis: *Revelatur enim ira Dei de coelo super omnem impietatem, et injustitiam hominum eorum, qui veritatem Dei in injustitia detinent: quia quod notum est Dei, manifestum est in illis; Deus enim illis manifestavit*.

44. Prior pars hujus sententiae, nempe: *habiturus post exitum Judicem justum*; perspicua est: eaque respicit ad iudicium particulare cujusque mortem proxime sequens: antea porro summa capita fidei nostrae recensens iudicium universale commemorat. Atque in hoc quidem particulari iudicio sententiam quisque accipit suam pro meritis, scilicet bonis aut malis. Id sane indicare videtur Paulus, cum haec ait (**Hebr. IX, 27**): *Statutum est hominibus semel mori: post hoc autem*

judicium. Etenim verba illa *post hoc autem*, *judicium* proxime sequens indicant. Id pariter ostenditur Epulonis et Lazari exemplo; Epulo enim statim ad inferos detrusus est, Lazarus autem assecutus etiam statim sinum Abrahae. Profecto Augustinus postremo hoc exemplo summum in modum nititur, haec scriptis mandans : «Rectissime, et valde salubriter credit judicari animas, cum de corporibus exierint, antequam veniant ad illud *judicium*, in quo eas oportet jam redditis corporibus judicari Quis adversus Evangelium, etc.»

Eadem alibi indicat ; agnoscit enim «praeter extremum *judicium*, *judicia* alia; in quibus Deus judicet etiam de singulorum operibus propriis; et homines plerumque aperte, semper occulte luunt pro suis factis divinitus poenas, sive in hac vita, sive post mortem.» Etenim si post mortem punit ea facta *judicio* aliquo, quod extremum non sit, praecedat necesse est particulare *judicium* *judicium* extremum. Et de priore hujusce sententiae parte hactenus.

Venio ad alteram, quae multo difficilior est: hanc nempe: *qui non suo tempore se converti putaverit, sed ex praeterito*. An ad *Judicem* referuntur ea verba: *qui non suo tempore converti se putaverit*, an potius ad eum, qui cum factorem suum non *agnoverit in tempore agnitionis*, habiturus est eum post exitum, *judicem* justum? Utraque explicatio defendi fortasse poterit; sed orationis series, ac continuatio indicare videtur, ad *judicem* ea verba referenda esse, qui cum ab homine, dum adhuc vivit, exorari se sinat, post mortem obsecrationes quaslibet rejicit. Hinc voces illas, *sed ex praeterito*, sic interpretor, ut denotent: *sed jam tempus aptum elapsum est*. Agunt hoc de argumento Theologi, et praesertim P.

Liberius (**Tom. I Controversiarum, tractat. III, de statu animarum, par. I, contr. 1**). Ego, cui multa hic congerere proposita brevitatis vetat, Hilarium tantummodo allego, duo illius loca indicans, quae quoniam paulo longiora sunt, Lectorem deprecor, ut ea per se legat. Sunt porro numerus 23 commentariorum in Psal. II (**pag. 92 tomi I: Confessio tantum in saeculo, etc.**), et numerus 4 commentariorum in caput XXVII Matthaei, in quo quidem loco explicatur parabola decem Virginum, (*Sponsus atque sponsa, etc.*)

45. Id est, oportet haec de Deo credere.

46. Si deesse putes (deesse autem potest ob amanuensis indiligentiam) in nostro codice, post vocem *crediderit*, particulam *et*; adeo ut legendum arbitreris: *qui crediderit, et abstinet se . . . requiem habebit, etc.*; tum idem denotat haec Hilarii sententia, atque illa Gregorii Magni illustrantis nobilem Evangelii locum: *Qui crediderit, et baptizatus fuerit, salvus erit: qui vero non crediderit, condemnabitur*, «Fortasse, inquit (**Homil. 29 in Evang. n. 3**), unusquisque apud semetipsum dicat: Ego jam credidi, salvus ero. Verum dicit, si fidem operibus tenet: vera etenim fides est, quae in hoc, quod verbis dicit, moribus non contradicit: hinc est enim, quod de quibusdam falsis fidelibus Paulus dicit (**Tit. I, 16**): *Qui confitentur se nosse Deum, factis autem negant*. Hinc Joannes ait (**I Joan. II, 4**): *Qui dicit se nosse Deum, et mandata ejus non custodit, mendax est.*» Immo id ipsum denotat etiam Hilarius numero 9 commentariorum in psalmum XIV: quem quidem Hilarii locum subsequenti annotatione allegabimus.

Si vero defuisse in primaevo ipso exemplari putes particulam *et*, legendumque sit, uti in codice nostro legitur, *qui crediderit, abstinet se*, etc.; tum sic explica: qui vere credit, is abstinet ab omni injustitia, id scilicet executus, quod fides nostra agere nos jubet. Apte Jacobus apostolus (**cap. II, vers. 17**): *Fides si non habeat opera, mortua est*, etc.

47. Adeo frequentes sunt promissiones, quibus certi efficimur, per proba opera, aeternam nobis requiem esse conferendam, ut inutile videatur testimonia multa ad id facientia congerere. Unicam, sed perspicuam Christi sententiam hic proferam, poscenti enim ab ipso (**Matth. XIX, 16**): *Quid boni faciam, ut habeam vitam aeternam*, haec reposuit: *Si vis ad vitam ingredi, serva mandata . . . Non homicidium facies: non adulteraberis: non facies furtum: non falsum testimonium dices: honora Patrem tuum et matrem tuam: et diliges proximum tuum sicut te ipsum*. Vitam (quod alibi dixi) hic intellige vitam eam, quae alibi simpliciter *vita* (**Matth. VII, 14; rursus XVIII, 8**), alibi *corona vitae* appellatur (**Jacob. I, 12; Apoca. II, 10**).

Sed quaenam, inquires, requies ea est, quam habebimus *in vita*? Ea, de qua ait Paulus (**Hebr. IV, 11**): *Festinemus, ingredi in illam requiem*; et de qua agit Muratorius in eo libro, quem inscripsit *de Paradiso contra Burnetum* (**cap. 4, pag. 38 et subseq.**); in eo quippe veterum Patrum loca collegit, ex quibus constet, requiei nomine veram perfectamque beatitudinem intelligi. Mihi, cui paucis in his annotationibus disserere licet, satis est unum allegare ex Ecclesiasticis precibus desumptum locum; quippe ante Pium V in vigilia Assumptionis Mariae preces hae recitandae

praescribentur: *Concede, misericors Deus, fragilitati nostrae praesidium, ut qui sanctae Dei genitricis requiem celebramus, intercessionis ejus auxilio a nostris iniquitatibus resurgamus. Per eundem*, etc. Quas si immutavit sanctissimus Pontifex, non propterea immutavit, quia minus convenientes putaret, sed ne ii, quibus cordi erat Ecclesiam romanam ubique distringere, hanc habere vel minimam possent occasionem, qua eam carperent, veluti subobscurae de coelesti beatitudine loquentem.

Verum, ne, dum Hilarii dicta expendimus, ejusque sensa investigamus, alia sancti Doctoris loca eodem spectantia negligere videamur, ecce illa, ex quibus sane manifesto constat, *quietis aeternae* nomine aeternam ab eo intelligi beatitudinem. Commentariis illustrans versiculum primum Psalmi XIV: *Domine, quis habitabit*, etc., haec ait (**pag. 69**): «Oratio est simplex Dominum precantis et optantis ab eo noscere, qui mores, quod studium, quae voluntas sit cohabitaturi cum Deo, et in excelsis ejus, et coelestibus quieturi.» Et numero nono (**pag. 74**) explicans haec ejusdem XIV Psalmi verba: *qui non egit dolum in lingua sua*, scriptis haec tradidit. «Ut veritatem, quam sentit, non fallat in verbis; ut catholicae doctrinae professionem, et ita sentiendi ac praedicandi judicium etiam operatio consequatur: quia secundum apostoli testimonium ut in corde creditur, ita in ore confessio fit ad salutem. Ergo ut sit in Dei requiem dignus ascensus, in verborum ac linguae veritate vivendum est: ut per operationum fidem sensus nostri verba non falsa sint.»

Confer autem, obsecro, jam allegata praesentis epistolae verba: *Aeternam requiem habebit in vita*, cum iis, quae docet Hilarius explicatione sua illustrans Psalmum LXII, videbisque

hac ipsa sententiarum collatione, quam merito dixerim, ejus, de qua disserimus, Epistolae auctorem Hilarium esse. Ecce porro quae in illum Psalmum Hilarius docet (**n. 7, in Psal. LXII, pag. 174**): *Est et vita post vitam, quia in Abrahae sinibus vivendum est, in qua Dei nomen pauperis quiete benedicitur.*

48. Aliqua deesse hic videntur, per quae via sternatur ad copiosiores explicationem verborum illorum: *Deinde credendum illis, Jesum Christum Filium Dei*, etc.

49. Rejicit hic Hilarius perridiculas illas, et turpes deorum genituras, quas Ethnici confinxerunt, sexuum commistionem minime veriti interdum in ducere; quos imitari visi sunt nonnulli haeretici, quos refellit Irenaeus (**lib. I, cap. 1; rursus lib. IV, cap. 1; quibus adde quae habet Epiph. haer. 31**), et recenset Petavius (**vide quae tradit Petavius, lib. X de Trinita. 8, 9 et 12**). Alibi sane Hilarius eundem errorem videtur refellere, cum haec ait (**lib. IV de Trinitat., n. 6**): «Novit (Ecclesia) in spiritu Deum Spiritum impassibilem, et indesecabilem: didicit enim a Domino, spiritui carnem et ossa non esse: ne forte cadere in eum corporalium passionum detrimenta credantur.» Rejicit pariter illam Filii generationem quam per summam amentiam excogitarunt nonnulli, Sabellii, ut puto, asseclae, qui, ut verbis Hilarii utar (**lib. IV de Trinitat., n. 4, pag. 73, tom. II**), «vocem hanc ὁμοούσιον hoc sensu usurparunt, atque elocuti sunt, tanquam ipse sit pater, qui et filius, ex infinitate videlicet sua protensus in Virginem, ex qua corpus assumens, sibi in eo corpore quod assumpserit, filii nomen addiderit.»

50. Eos pariter rejicit, qui purum hominem Christum esse dixerunt (**Vide quae tradit Hilarius de Synod. n. 38 can. VI et VII**): eos quoque, qui fingere eum poterant spiritum quemdam Deo minorem, qui carnem deinceps in Virgine suscepisset: vult quippe indubitate ex Deo genitum, ideoque verum Dei Filium, proindeque Deum verum.

51. Error aliquis procul dubio in haec verba irrepsit: *non divisa ejus substantia, nec majestatis ejus divisa substantia, ac per hoc passibilis videatur*. Scilicet aut glossema quoddam priorum verborum, *non divisa ejus substantia*, sunt posteriora ista verba, *nec majestatis ejus divisa substantia*, quae ex margine in epistolam ipsam irrepserunt; aut legendum est, *nec majestatis ejus imminuta substantia*. At quomodo, inquires, cum superioribus subsequencia congruunt, ac connectuntur: *nec majestatis ejus divisa substantia, ac per hoc passibilis videatur*? An Filius ex eo quod ex indivisa Patris substantia prodit, passibilis aut *videtur*, aut est? Aut itaque emendandus est rursus codex legendumque, *ne per hoc passibilis videatur*; foret enim passibilis Pater, si substantia ejus scinderetur: aut ita accipienda sunt verba ista, *ac per hoc passibilis videatur*, ac si diceret: Fatemur quidem ex se (id est ex Deo Patre) Filium *natum*, sed ita ut individua permaneat illius (Patris) substantia; nam si dividuam facis, passibilis videtur, seu apparet: posito scilicet subjunctivo, pro indicativo, quod saepe facit Hilarius. Nimirum Arius, illiusque asseclae catholicos accusabant, quod, dum Filii generationem explicare studebant, in eorum errorem inciderent, qui divinam dividebant, secabantque substantiam, eam veluti patientes in Patrem, et Filium: hinc in suis fidei professionibus illud extollebant maxime, quod divinitatem in

uno Patre agnoscentes, Deum minime secarent dividerentve, sed integrum, ut ita loquamur, servarent. Audi, obsecro, quid Arius ipse ad Alexandrum Alexandriae Episcopum scribens effutiat : «Novimus unum Deum solum infectum . . . nunc Deum generasse filium unigenitum ante omnia saecula, per quem et saeculum, et omnia fecit. Natum autem non putative, sed vere obsecutum voluntati suae, immutabilem, et inconvertibilem creaturam Dei perfectam, sed non sicut unum de creaturis; facturam, sed non sicut caeterae facturae; nec ut Valentinus prolationem, natum Patris commentatus est: nec sicut Manichaeus partem unius substantiae Patris natum exposuit; nec sicut Sabellius, qui unionem dividit, ipsum dixit filium, quem et Patrem; nec sicuti Hieracas, lucernam de lucerna, vel lampadem in duas partes; nec qui fuit ante, postmodum natum, vel supercreatum in filium, etc.» Neque vero id Arius tantummodo tradidit. Eusebius Nicomediensis episcopus, magni nominis inter Arianos, catholicos perstringere non est veritus quasi hi «Deum unum in duos divisum, vel corporale aliquid quod patiatur, assererent, tum ex ipso, vel ab ipso Patre fuisse, sicuti partem ejus, aut ex affluentia substantiae.»

Eunomius similiter (**Apud Nyssenum lib. III contra Eunom.**) «filii substantiam a Patre genitam esse ait, non extensione prolatam, nec incremento perfectam, non mutatione formatam:» quibus quidem verbis non modo suam sententiam exponere, verum etiam catholicos incusare creditur, et reprehendere.

Hilarius itaque, ut eorum vafritiem eludat, et catholicos a reprehensione vindicet, non modo in eo libello, quem explanamus, verum etiam in libris aliis illud ipsum dogma

inculcat, cujus causa se a catholicorum partibus recessisse aiebant Ariani, lib. II de Trinitate (**n. 8**) haec ait: «Sed neque pars Patris in Filio est . . . neque natura habet omnia esse, quod portio est. Perfectus autem a perfecto est: quia qui habet omnia, dedit omnia. Neque existimandus est non dedisse, quia habeat, vel non habere, quia dederit.»

Libro III de Trinitate (**n. 4**): «Igitur perfecti Patris perfectus Filius, et ingeniti Dei unigenita progenies, qui ab eo, qui habet omnia, accepit omnia, Deus a Deo, spiritus a spiritu, lumen a lumine, confidenter ait: *Pater in me, et ego in Patre*: quia ut spiritus Pater, ita et Filius spiritus; ut Deus Pater, ita et Filius Deus; ut lumen Pater, ita et Filius lumen. Ex iis ergo quae in Patre, sunt ea in quibus est Filius, id est, ex toto Patre totus Filius natus est; non aliunde, quia nihil antequam Filius; non ex nihilo, quia ex Deo Filius; non in parte, quia plenitudo Deitatis in Filio; neque in aliquibus, quia in omnibus; sed ut voluit qui potuit, ut scit qui genuit.»

Rursus in eandem sententiam (**lib. III de Trinit., n. 17**): «Deum nemo noscit, nisi confiteatur et Patrem, patrem unigeniti Filii, et Filium non de portione, aut dilatatione, aut emissionem, sed ex eo natum inenarrabiliter, incomprehensibiliter, ut Filium a Patre, plenitudinem divinitatis, ex qua, et in qua natus est, obtinentem, verum et infinitum, et perfectum Deum; haec enim Dei est plenitudo. Nam si horum aliquid deerit, jam non erit plenitudo, quam in eo habitare complacuit. Hoc a Filio praedicatur, hoc ignorantibus manifestatur: sic clarificatur per Filium Pater, cum Pater Filii talis agnoscitur.»

Deinceps vero, ac praesertim numero nono, et subsequentibus libri VI quaslibet explicationes haereticas quarum jam meminimus, nominatim et expresse condemnat. Pauca delibemus ex plurimis (**lib. VI, n. 10**). «Manichaeum, secundum haereticæ insaniae praedicatores, pia Ecclesiae fides damnat. Nescit enim in Filio portionem: sed scit Deum totum ex Deo toto; scit ex uno unum; non desectum, sed natum; scit nativitatem Dei nec diminutionem esse gignentis, nec infirmitatem esse nascentis . . . haec enim ita ei a Deo unigenito comperta sunt, quod Pater, et Filius unum sunt, quod plenitudo Deitatis in Filio est: per quod et portionem unius substantiae odit ad Filium, et per nativitatis veritatem, verae Divinitatis proprietatem veneratur in Filio.»

Sic porro tum eos, qui in prolatione quadam divini Verbi generationem collocabant, tum eos etiam, qui Patrem corporeum fore dicebant, et mutabilem, si filium genuisset ad eum modum, quo orthodoxi contendebant: sic, inquam, impios hos et disputantes inducit, et refutat (**lib. VI de Trinit. n. 17**). «Si, inquit, ex Deo est Filius demutabilis, et corporeus Deus est, qui ex se protulerit, vel extenderit quod sibi esset, in Filium. Quid sollicitus es, ne demutabilis Deus sit? Nos nativitatem confitemur; nos unigenitum praedicamus ex Deo docti: tu, ne nativitas maneat, ne unigenitus Deus in Ecclesiae fide sit, naturam indemutabilis Dei, quae nec extendi, nec protendi possit, opponis. Afferrem tibi, infelix error, etiam ex rebus mundi quarundam naturarum, quae gignuntur, exemplum, ne nativitatem protensionem existimares, ne nascentium naturas detrimenta crederes esse gignentium, ut etiam multa sine corporali admixtione ex viventibus in viventes animas gignerentur: nisi nefas esset Deo de se non

credidisse, et ultimi furoris vesania judicaretur, adimere auctoritatem ad fidem, cui venerationem profitearis ad vitam.»

Rursus numero undecimo libri VII de Trinitate: «Non enim, sicut frequenter dictum a nobis est, divisionis in Filio, sed nativitatis sacramentum praedicamus.» Vide quae annotant in locum hunc PP. S. Mauri. Denique, ne cuncta afferam, copiosissime hoc de argumento disserit num. 22 et 23 libri, quem *de Synodis, seu de Fide Orientalium* inscripsit. Si multa porro hoc de argumento cupis, Petavium consule. Hic tantum proferre placet Alexandrum Alexandriae Episcopum, quem magnum habemus Catholicae veritatis vindicem. «De quibus (*de Patre et Filio loquitur*) nos ita credimus, quemadmodum Apostolica sentit Ecclesia: in unum ingenitum Patrem Et in unum Dominum Jesum Christum Filium Dei unigenitum: non ex nihilo genitum, sed ex eo qui Pater est: non corporum more per incisiones, aut defluxus divisionum, quem ad modum Sabellio videtur, et Valentino, sed inexplicabili, et inenarrabili quodam modo juxta Prophetarum verba, quae supra retulimus: Generationem ejus quis enarrabit?» Consule, obsecro, quae hoc de argumento Gezo Derthonensis Abbas edidit; atque ex iis disces, quanti apud veteres Hilarii auctoritas constiterit.

52. Recole dicta n. 19. Hic tantum Athanasii monita hoc ipso de argumento affero. «Verbum non dissolubiliter, neque simpliciter vox est significativa, sed substantiale Verbum est, et substantialis Sapientia, quae revera est Dei filius: nam nisi substantialis est, erit Deus loquens in aerem, atque corpus, nihil hominibus amplius habens, etc.» Reliquos Patres eo de

argumento disserentes consule apud Petavium, eo ipso, quem annotatione 19 dixi, loco; scilicet capite 2 libri VI *de Trinitate*.

53. Substitue *Filiis*, seu, si vis, *Sermonibus*, quibus cave dicas aequalem, aut similem Dei filium. Nimirum impetit hic Hilarius impiam Arii confessionem (**apud Hila., lib. IV de Trinit., n. 12, et VI n. 5**), qui fassus Patrem, quem solum Deum agnoscebat, «genuisse Filium unigenitum ante omnia saecula, per quem et saeculum, et omnia fecit;» addebat, «creaturam Dei perfectam, sed non sicut unam creaturarum: facturam, sed non sicut caeterae facturae, etc.» Arbitror autem edocere hic velle Hilarium, si admittatur Filius ex nihilo editus (quod necesse est faciat, qui creaturam tametsi perfectissimam, eum agnoscit), similem, atque adeo aequalem reliquis creaturis fore in potissima, et essentiali Creaturae notione unigenitum Dei; id enim tantummodo sejungit Creaturam a Deo, quod Creatura *ex nihilo* sit; Deus *ex se*. Ariana porro opinio adeo displicuit aliis omnibus, qui plane Ariani non erant, ut damnata sit ab iis ipsis, qui non omnino Catholici crediti sunt. Haec sane in Sardicensi Synodo statuta sunt (**Hilar. de Synod. n. 34 et 35**): «Eos autem, qui dicunt, de non extantibus esse Filium Dei, vel ex alia substantia, et non ex Deo anathematizat Sancta et Catholica Ecclesia.» Immo in secunda Sirmiensi Synodo, cujus fidei professionem Hilarius profert, idem error condemnatur his verbis (**Ibid. n. 38, anath. 1**): «Eos autem, qui dicunt: De nullis extantibus filius, vel de altera substantia, et non ex Deo, et quod erat tempus, vel saeculum, quando non erat, alienos scit sancta et Catholica Ecclesia.» Ut reliquos porro praeteream, qui hanc Arii blasphemiam refutarunt, saepe illam, et luculente, repellit Hilarius. Unum seligo, ne in

re notissima videar abundare, Hilarii locum. Numero 2 libri XII *de Trinitate* (pag. 409 tomi II) scriptis haec tradidit: «Non enim Dominum Jesum Christum creaturam, quia neque ipse est: neque facturam, quia facturarum omnium ipse est Dominus; sed Deum novimus, Deum Dei Patris propriam generationem, etc.»

54. Expressissima haec est Hilarii sententia, ex qua quidem facile innotescat, unum eundemque esse utriusque operis auctorem (**lib. II de Trinit., n. 9, p. 32**). «Habent igitur nativitatis hujus uterque secretum. Et si quis forte intelligentiae suae imputabit, generationis hujus sacramentum non posse se consequi, cum tamen et Pater sit absolute intellectus, et Filius; majore istud dolore a me audiet ignorari. Ego nescio, non requiro; et consolabor me tamen. Archangeli nesciunt, Angeli non audierunt, saecula non tenent, Propheta non sensit, Apostolus non interrogavit, Filius ipse non edidit. Inenarrabilem etiam unigeniti divini Filii nativitatem appellat n. 12 lib. II, et num. 16 libri VI *de Trinitate*.

Sed ne solum Hilarium proferre videar, ecce tibi Athanasium (**orat. III. pag. 214**) haec proferentem. «Indecorum est quaerere quomodo ex Deo Verbum existat, aut quomodo sit Dei splendor, aut quomodo generet Deus, et quis sit modus generationis Dei. Insanus enim sit, qui talia audeat, cum inexplicabilem rem, ac divinae naturae propriam, solique ipsi, et ejus Filio cognitam, oratione sua declarare conetur. Perinde est enim, ac si iidem inquirerent, ubi sit Deus, et quomodo sit Deus, et cujusmodi sit Pater. Sed ut tale aliquid sciscitari impium est, et eorum proprium, qui ignorant Deum, ita neque fas est in Filii percontanda generatione eandem audaciam sumere.» Quin et Prudentius (*in*

Apotheosi) non Poetae, sed Theologi personam agens Arianos ineffabilis generationis audacissimos investigatores versibus his castigat:
Pergunt ulterius scrutantes, quid sit id ipsum
Gignere, si fas est humanos tendere sensus
Usque ad secretum, quod tempora cuncta, diesque
Praevenit antiquos, et principium super ipsum
Eminet, et quodcumque potest homo quaerere, transit.
Cum sit difficilis via, noscere principiorum
Semina; cui dabitur mortali exquirere, quidnam
Ultra principium Deus egerit? aut quo pacto
Ediderit Verbum, quod principio caret omni?
Hoc solum scimus, quod traditur esse Deus, quem
Non genitus genitor generaverit, unus, et unus. Etc. Patres
alios si cupis, eos tibi praebebit Petavius (**lib. V de Trinit,**
cap. 6). Unum seligo, quem hic proferam, Alexandrum
Alexandriae Episcopum, praeclarissimum Arii, illiusque
haereseos reprehensorem (**apud Theodo. lib. I Hist. cap. 4**).
«Solertissimam (inquit ille) Evangelistarum, ipsorumque
adeo angelorum comprehensionem transcendit unigeniti Filii
Dei inexplicabilis subsistentia. Quare inter pios, meo quidem
iudicio, censendus non est, etc.»

55. Loca illa Hilarii, et Alexandri Alexandrini, quae modo allegavimus, hic recale: *Angeli nesciunt, Angeli non audierunt*, etc. Sed ea, quae mox afferemus, hic quoque, si vis, afferre commode potes. Epistola porro, quam dixi. Alexandri Alexandrini copiosissime hoc argumentum exsequitur.

56. Quamquam Arius aeternitatem Filii visus sit admisisse, dum fatetur, «Deum (Patrem) genuisse filium unigenitum ante omnia saecula, per quem et saeculum, et omnia fecit;» revera

tamen aeternum esse negavit, «solum Deum (Patrem) infectum, solum sempiternum, solum sine initio, immortalitatem habentem» (**apud Hila. lib. IV de Trinit. n. 12**) agnoscens. Quem quidem errorem secutos fuisse deinceps Arii in impietate consecratos, discis ex iis monumentis, quae copiose collegit Petavius, e quibus aliqua seligo, quae ad paginae calcem noto, quaeque ut per se ipse consulat Lector, rogo, eum deprecans, ut Alexandri Alexandriae Episcopi quam dixi epistolam legens, plane videat, quantum Catholicis adversus Arium decertantibus statim cordi fuerit, aeternitatem divini Verbi inculcare. Quamquam porro aut mitiores, aut fortasse callidiores quidam Ariani filium *ante tempora* genitum facile admitterent; si ab eis tamen exposcebatur, ut coaeternum Patri faterentur, id facere recusabant; sed quaedam tempora, quae *putativa, commentitia, imaginaria, priora* nonnulli appellarunt, inducebant, quae res creatas praecederent, ideoque coelos, solem, et stellas, quorum omnium motu, ac conversione tempora dimetimur. Atque in illis *putativis, commentitiis, imaginariis, prioribus* temporibus Verbum Patris genitum, ideoque veram, licet caeteris praestantiorum et anteriorem, Creaturam describebant. Horum omnium errorem merito redarguerunt Catholici, quorum argumentationes Theologi habent. Tu, si vis, eos consule. Hilarii libellum explananti satis est, dogma hoc aliis Hilarii locis confirmare. Haec itaque ait ille: «Nec non in eo se eleganter doctrinae propheticae, sed et Evangelicae atque apostolicae posse existimant contraire, ut Filii nativitatem intra tempora praedicent. Cum enim vitiose a nobis asserant dici, Filium semper fuisse, necesse est, excludendo quod semper fuerit, nativitatem ejus confiteantur ex tempore. Si enim non semper fuit, erit tempus quo non fuit.

Et si est tempus quo non fuit, erit ante eum tempus: quia qui non semper est, esse coepit ex tempore. Qui autem caret tempore, non potest eo carere quod semper est. Respuere se autem id, quod semper Filius fuerit, ob eam causam affirmant, ne per id quod semper fuit, sine nativitate esse credatur: tamquam per id quod semper fuisse dicitur, innascibilis praedicetur.» Et paucis interpositis: «Confitetur Patrem aeternum, et ab origine liberum: Confitetur et Filii originem ab aeterno: non ipsum ab initio, sed ab ininitiabili: non per se ipsum, sed ab eo qui a nemine semper est, natum ab aeterno, nativitatem videlicet ex paterna aeternitate sumentem.» Alia porro Hilarii loca si consulere Lector velit ea adeat, quae ad calcem paginae noto .

Mirum vero non est, si aeternitatem Verbi inculcarint tam saepe Orthodoxi. Ut ut reliqua eluderent Ariani, adeo ut *Deum* etiam fateri minime dubitarent unigenitum Dei ; quando tamen ab eis exquirebatur, ut aeternum faterentur, subdolas quidem inducebant voces, *ante saecula* eum fuisse dicentes, eoque, veluti manu quadam, et instrumento ad saecula condenda fuisse usum Deum (Patrem): fatebantur etiam nonnulli minus rigidi Arii asseclae, veluti Patres Antiocheni, *semper fuisse in principio apud Deum* : tamen vere, et simpliciter aeternum, seu *sempiternum* fateri recusabant: Solum Deum (Patrem) *sempiternum, et sine initio* monentes esse . Hujusce rei praeter antiquam Arii confessionem, alia etiam habemus exempla . Quoniam porro multis hic de eo argumento disserere opus non est, unicum, perspicuum tamen exemplum affero. Damnati fuere scilicet a Concilio Aquileiensi veluti indubitati Arianæ haereseos rei Palladius, et Secundianus, quod unigenitum

Dei *sempiternum* fateri recusarunt. Lege, obsecro, tum acta ipsa Concilii, quae, ut multorum opinio valde probabilis est, Ambrosii diligentia nobis servavit: tum epistolam ab eo Concilio ad Imperatores scriptam, in qua haec extant: *Isti Arium potius sequi, quam sempiternum Deum Dei Filium . . . voluerunt fateri.*

Hinc denegata Verbo aeternitas certum argumentum fuit professionis expresse Arianæ. Quam ob rem Eudoxius, tametsi non prorsus Orthodoxus, ut tamen Ursacio, Valenti, aliisque in Arii impietate consortibus obsisteret, mitioremque Aetii errorem stabiliret, in Ancyrana Synodo unigeniti Dei aeternitatem tribus canonibus exprimi curavit; X scilicet, XI, et XII (**Hilarius de Synodis n. 23**). Et Hilarius ipse in brevi illa fidei professione, quam edidit adversus Arianos (**Ibidem n. 64,**), si a Catholicis poposcit, ut faterentur *Patrem non intra tempora*, poposcit etiam, *ut cointemporalem Patri Filium non negarent*. Ad locum hunc copiosius illustrandum ea proderunt, quae numero 76 afferemus.

57. Alibi dixi (**In praefationis capite 1, num. 3**) Hilarium latine scribentem graecas voces quandoque adhibere, ut se nempe clarius explicet. Num vero vocem istam latinis characteribus ipse scripserit (quod Latinos Patres constanter fecisse vult Richardus Simon) an Graecis judicaverit Lector. Utcumque sit, vox ista (quod quisque facile noscet) *negantem* (seu excludentem) *tempus*, seu sine tempore, ideoque ante tempora, et aeternum denotat unigenitum Dei.

58. Ne objiceretur, haec temere ab Orthodoxis dici, perquisierunt hi saepe argumenta, quibus eam, quam

statuebant, divini Verbi aeternitatem comprobarent; in quorum numero illud potissimum esse videtur, quod hic paucis perstringit Hilarius, desumptum scilicet ex immutabilitate Patris, quam admittamus necesse est, si Deum facimus; etenim mutatum ille describit, qui unigeniti Filii Patrem in tempore describit. Hanc ipsam probationem cum adhibeant alii Patres, quos Petavius minime praeterit, eam sane et saepe, et copiose urget Hilarius, veluti numero 5 libri IV *de Trinitate*, et alibi saepe. Sed unicum praestat locum hic afferre, ex libro XII *de Trinitate* (**n. 21, p. 420**), qui sic se habet. «Et aliud est sine auctore esse semper aeternum, aliud quod patri, id est auctori, est coaeternum. Ubi enim pater auctor est, ibi et nativitas est; at vero ubi auctor aeternus est, ibi et nativitatis aeternitas est: quia sicut nativitas ab auctore est, ita ab aeterno auctore aeterna nativitas est. Omne autem quod semper est, etiam aeternum est. Sed tamen non omne quod aeternum est, etiam innatum est. Quia quod ab aeterno nascitur, habet aeternum esse quod natum est. Quod autem non natum est, id cum aeternitate non natum est. Quod vero ex aeterno natum est, id si non aeternum natum est, jam non erit et Pater auctor aeternus. Si quid igitur ei, qui ab aeterno Patre natus est, ex aeternitate defuerit, id ipsum auctori non est ambiguum defuisse: quia quod gignenti est infinitum, infinitum est etiam nascenti. Medium enim quid inter nativitatem Dei filii, et generationem Dei patris nec ratio nec sensus admittit, quia et in generatione nativitas est, et in nativitate generatio est. Quod utrumque sine intervallo sui est, quia sine utroque nec neutrum est.» Hoc ipsum argumentum persequitur Alexander Alexandrinus Episcopus, quem legas, opto: Perstringit vero paucis Augustinus haec scriptis mandans (**Episto. olim 174 nunc 238, n. 24**): *Semper gignit*

Pater, et semper nascitur Filius. Adde quae tradit Petavius (**Lib. II de Trinit. cap. 5**).

59. Mutationis cujusque et novi status expertem esse Deum, apertissime Scripturae testantur: idque etiam Patres, et ratio insinuant. Sed praesentis instituti non est haec persequi. Theologos consule, et prae caeteris Petavium (**Tom. I Theolog., lib. III, cap. 1**). Quo quidem constituto, aeternam esse divini Verbi generationem, ex eo evincit Hilarius, quod alias mutaretur Deus Pater: inciperet enim in tempore filium habere.

Praevenit porro Hilarius id, quod adversus stabilitam Dei immutabilitatem objici facile potest: nempe Deum condidisse in *tempore* mundum; nec propterea divinam praestantiam, ac perfectionem imminui: praevenit, inquam, monens mutationem nullam ex rerum creatione in Deum induci, quia aeterno, immutabilique decreto cuncta stabilita, et in divina idea perfectissima cuncta disposita sunt: atque ita executioni mandata sunt, uti stabilita, ac disposita fuerant. Id ipsum alibi tradiderat. Alia excogitarunt Theologi ad arcendam a Deo mutationem, quae ex temporali rerum creatione metui fortasse posset, quorum magnam partem recenset Petavius (**Tom. I Theol. dogm., lib. III, cap. 1**). Sed Hilario placuit (quod jam dixi) ad immutabilitatem divini decreti, ideoque scientiae, et ideae Dei confugere. Expressissimum seligo ex pluribus Hilarii locis, quem praebet numerus 40 libri XII *de Trinitate*, et hic est. «Perpetua enim, et aeterna rerum creandarum est praeparatio: neque partibus cogitationum universitatis hujus corpus effectum est, ut primum de coelo sit cogitatum, tum postea terrae cura, et tractatus Deum inierit, cogitatumque per singula sit, ut primum in planitiem

diffunderetur, deinde postea meliore consilio montibus elevaretur, rursum autem etiam collibus variaretur, quarto deinde habitabilis etiam in ipsis cacuminibus redderetur, praeparatumque coelum, ac sedes Dei segregaretur, ventorumque exhalationes nubes in summo valide continerent: tunc deinde certi sub coelo fontes mearent, ac postremo fundamentis terra fortibus confirmaretur. Singulis enim his omnibus anteriorem se Sapientia esse profitetur. Sed cum omnia per Deum, quae sub coelo sunt facta sint, et componendo coelo Christus adfuerit, et ipsam praeparati coeli praeveniat aeternitatem; non patitur hoc existimari in Deo minutarum rerum particulatas cogitationes, quia omnis horum praeparatio Deo est coaeterna.»

60. Propter homines (*quod propter nos*, etc.) fuisse conditum Mundum, haud obscure docet alibi etiam Hilarius, veluti cum haec ait (**In ps. LXV, n. 6, pag. 197 tom. I**): «Quis enim non trepidet ad majestatem ejus, qui saecula instituerit, mundum condiderit, tempora revolubili vicissitudine, cursuque dimensus sit, coelum astris ornaverit, terram fructibus repleverit, mare obicibus concluserit, hominem, ut his aut uteretur, aut dominaretur, elegerit.» Eadem inculcat in commentariis in alios psalmos, quae omnino legas opto. Num id ipsum indicet locus ille psalmi VIII: *Omnia subjecisti sub pedibus ejus*, etc., judicaverit Lector. Fuse porro hoc de argumento, peculiari dissertatione disseram.

61. Idest: tametsi nondum condiderat, disposuerat tamen, et intra se ordinaverat. Vide num. 59.

62. Legendum utique puto *simul*, cum in nostro codice legatur *semel* (*semel omnia facere*): id quippe exposcit

oppositio hinc simultaneae, illinc per plures dies distributae rerum omnium creationis, quarum prior minus placet Hilario, qui posteriorem amplectitur, idest, distributam in dies sex, quamquam in Ecclesiastici libro de creatione agente legimus *simul*. Quanam vero ratione concilietur locus iste cum Genesi, tibi declarabunt Sacrarum Scripturarum interpretes, et Theologi. Quo quidem constituto, hanc esse arbitror loci hujus interpretationem. Non ex impotentia Dei provenit, quod non unico momento universa disposita sint, sed ideo per dierum sex intervallum disposita universa sunt, ut veluti per gradus, et juxta honoris uniuscujusque discrimen, et ordinem cuncta obsequerentur Deo condenti disponentique. Quod si prolixiorem hujusce loci interpretationem optas, eam tibi Ambrosii verba praebebunt, quae quidem eo libentius allego, quod verisimillimum putem, Ambrosium, cum haec protulit, ad priorum Patrum monita respexisse. En itaque quae dixi Ambrosii verba : «Namque mundus ipse distincte legitur factus, cum esset ante incomposita pars ejus: quia terra erat invisibilis, et incomposita. Nempe lux primum facta est, et vocavit Deus lucem, et separavit Deus inter lucem, et tenebras, et vocatae sunt tenebrae Nox. Et per ordinem singula quae facta sint, legimus, coelum, terra, ligna fructifera, animalia diversa. Distributa autem sunt leviora superioribus, ut aer, et ignis; graviora inferioribus, hoc est terra, et aqua. Utique simul omnia fieri jubere potuit Deus; sed distinctionem servare maluit, quam nos in omnibus imitemur negotiis, et maxime in vicissitudinibus gratiarum.» Notant autem interpretes, emersisse veluti gradatim ex materia illa prima creaturas: adeo ut minus praestantes initio emergerint, tum praestantiores, quarum seriem clauderet praestantior omnibus homo.

63. Paulo obscurior videtur esse locus iste, quem obscurissimum facies, si legas, uti in codice legitur, *et nulla*. Sed legendum utique arbitror, *et nuda*, id est, *sine ornatu, et specie*. Puto autem hunc habere sensum: Ideo voluisse Deum, *ut ordinata, et gradatim disposita universa pro suo gradu, et honore obsequerentur* Deo educenti per dies singulos, creaturas, ne priora illa informia elementa despicerentur. Quis enim ea non despiceret illisque non praeponeret res jam venustas, suaque specie, et forma ditatas? Dum autem haec propono, vereor ne aliquid in hac periodo desit, quod aptius jungat priora illa verba: *passiva, et nuda* (seu, si vis, *nulla*) cum subsequentibus *inter se antiquiora*. Probabilis ne sit mea suspicio, an non, Lector dijudicet.

64. Addita voce *magis*, nonnihil emendavi deficientem codicis nostri lectionem: legitur enim in eodem, *quanto illa, quae nulli*, etc. Quis enim non videt, vocem *magis* exposci ab argumentatione, qua Hilarius utitur? quae quidem argumentatio illius generis est, quod *a minori ad majus*, seu *a fortiori* Scholastici appellant. Porro si ad argumentationem hanc confirmandam Patrum, et Scholasticorum testimonia afferre studebo, infinitus propemodum ero. Sane Scholastici illi, qui Angelis ipsis abditum prorsus, atque incomprehensibile Incarnationis mysterium fuisse contendunt, Patribus praesertim nituntur. Mihi satis est Leonem allegare, et Hilarium, quorum prior saepe id inculcat, atque iis praesertim in locis, quae ad paginae calcem noto. Alter vero copiosius id exsequitur n. 12 libri I *de Trinitate*, et n. 19 libri III ejusdem tituli, id est de Trinitate.

65. Urget adhuc Hilarius probationem quam antea proposuerat, ostendens primo, merito *absconsam*, seu *ineffabilem* dici nativitatem Christi corporalem, cum eam *obumbrationem* appellet Scriptura ipsa; tum eo posito, id ipsum inferens, quod nuper dixerat, *absconsam* scilicet, seu *ineffabilem* a fortiori dicendam esse aeternam Verbi generationem. De ea porro obumbratione disserentem lege, si cupis, Hilarium (**Lib. II de Trinita. n. 26, Sed ne forte, etc.**).

66. Recole quae dixi n. 54 et 55.

67. Recole dicta n. 31, 33 et 54. In codice pro *concessos* habetur *concussus*, manifesto utique errore, quem propterea emendandum duxi.

68. Uberiorem explicationem dignitatis atque excellentiae divini Verbi Hilarius aggreditur, simulque fidei suae confessionem satis amplam atque accuratam exponit. Quis porro dubitet, num Hilarius, dum hos titulos Christo attribuit, illi praesertim attribuat, quatenus Deus est? Sed multi tamen eidem Christo conveniunt, quatenus etiam homo est, seu, ut melius, et verius dicam, quatenus *Deus homo* est, propter eam quam Theologi appellant *communicationem idiomatum*. Consuevit autem Hilarius eadem dogmata saepius inculcare et recolere; quod fatebitur quisquis libros *de Trinitate* ab eo editos perlegerit. Cujus quidem consuetudinis rationem ipse affert his verbis (**De Synod. n. 62**): «non enim infinitus, et immensus Deus brevibus humani sermonis eloquiis vel intelligi potuit, vel ostendi: fallit enim plerumque et audientes, et docentes brevis sermonis.» At nos reliqua ejus dicta illustremus.

69. Vox haec *initio* tam referri potest ad aeternam Filii generationem, de qua satis diximus n. 56, quam ad reliquos titulos, quos eidem filio attribuit. Qua porro significatione Dei filium nominet, et ea additione vocis, *initio*, explicat, et alibi apertissime tradit. «Non est itaque, inquit (Lib. V de Trinit., n. 5, pag. 107, tom. II), Dei filius Deus falsus, nec Deus adoptivus, nec Deus nuncupatus, sed Deus verus Deus enim est, per quem facta sunt omnia.» Atque hoc loco (ut obiter dicam) non solum Ariani, verum etiam ii revincuntur (*Nec Deus adoptivus*), qui ut *adoptivum Filium* Christum facerent, Hilarii auctoritate abutebantur: nam si Deus est, quomodo adoptari poterit?

70. Antequam progredior, noverit Lector, titulos hosce, atque affines alios, qui a veteribus Theologis Unigenito Dei tribuuntur, *in duplici* veluti *differentia* esse: alios enim ideo Orthodoxi eidem unigenito Dei tribuebant, quia Ariani eos illi tribuere recusabant, uni Patri tribuentes; alios vero ideo tribuebant, quia cum eos Ariani ipsi, aut certe Semiariani eidem unigenito tribuerent, magnoque apparatu, et praeconiis extollerent, verebantur Orthodoxi ne, si eos eidem Unigenito minime tribuerent, viderentur minus praeclare de eo loqui, quam loquerentur Ariani. Porro cum hic Verbum *sapientiam veram* Hilarius nominat, Sapientiam intelligit divinam et causae expertem: nam hac ipsa significatione Arius *unum Deum* (Patrem nempe) *solum sine initio, solum verum* agnoscebat; Hilarius vero, quem modo allegavimus (n. 69), *Deum verum* unigenitum Dei appellat. Hinc quamvis in Concilio Aquileiensi fassus fuisset Palladius, «*unigenitum Dei esse sapientiam* .» quia tamen divinam, et causae expertem, ideoque in ea, de qua agimus, significatione *veram*

sapientiam praedicare recusabat, uni Patri eum titulum tribuens. Ambrosius haec de Palladio enuntiare non dubitavit: «Etiam sapientem, quantum video, Filium Dei Palladius negare conatus est.» Sed nec eos reprehenderim, qui haec ab Hilario ideo tradi dicerent, ut eorum refelleret impietatem, immo potius insaniam, qui Filium Dei non *sapientiam ipsam*, sed sapientiae opus esse dicebant. Ac sancti Doctoris verba hic referre operae pretium reor, quatenus eam, quam nunc illustramus, sententiam mire confirmant (**Commen. in Matth. cap. XI, n. 9, pag. 724**). «Plures enim eludere dictum Apostolicum (**I Cor. I. 24**), quo ait Christum Dei sapientiam, et Dei virtutem, his modis solent; quod in eo ex virgine creando efficax Dei sapientia, et virtus extiterit, et in nativitate ejus divinae prudentiae, et potestatis opus intelligatur; sitque in eo efficientia potius, quam natura sapientiae. Quorum ne quid tale intelligi posset, ipsum se sapientiam nuncupavit; eam in se, non quae ejus sunt, ostendens. Est enim sapientiae opus fides, spes, charitas, pudicitia, jejunium, continentia, humilitas, humanitas: sed haec naturae opera sunt, non ipsa natura; et non in his, quae fiunt, consistit res ipsa quae faciat.» Nam ut hanc amentiam refellat, haec tradat Hilarius (**In ps. LXVI, n. 29, pag. 235**): «Sed enim Dei virtus, Deique sapientia est Dominus Jesus Christus,» viderint alii.

71. Vide num. 19 et 20.

72. *Spiritus* nomine, Deum ab Hilario intelligi dudum notatum est. Vide, obsecro, praefationem in Tomum I S. Hilarii edentibus Monachis S. Mauri. Notissimus est Hilarii locus, quem hic referre operae pretium reor (**Lib. IX de Trinitat. n. 14**): «Qui cum se evacuaverit, ut manens spiritus (*id est Deus*) Christus, idem Christus homo esset.» Neque

mirum est, si nomine *spiritus* Deus intelligatur; etenim per antonomasian *Spiritus* Deus est; praestantissimus scilicet: et *spiritus* solus est Deus, si *spiritus* nomine *per se* perfectissime cuncta *comprehendentem* intelligas; qua quidem significatione nonnulli veterum visi sunt vocem hanc *spiritus* accepisse. Utcumque sit, praeter eos, quos allegat clarissimus editor Operum S. Hilarii (**In praefatione tomi I, n. 58 et sequent.**), en locus perspicuus Tertulliani, quo quidem constet, *spiritus* nomine Deum a veteribus Patribus denotari. Hoc scilicet modo librum de Oratione exorditur: «Dei spiritus, et Dei sermo . . . utrumque Jesus Christus.» Alia porro Tertulliani loca afferre si cupis, ea tibi indicabit Clariss. Muratorius.

Reliquos titulos fere omnes, qui deinceps recensentur: *via*, *lux*, etc., expressos habes in ea notissima fidei professione, «quae exposita est in Synodo habita per Encaenias Antiochenae Ecclesiae consummatae. Exposuerunt qui adfuerunt Episcopi nonaginta septem, cum in suspicionem venisset unus ex Episcopis, quod prava sentiret.» En quae Episcopi ii protulerint: «Credimus in unum Deum Patrem et in unum Dominum Jesum Christum, Filium ipsius unigenitum, Deum per quem omnia, qui generatus est ex Patre, Deum de Deo, totum ex toto, unum ex uno, perfectum de perfecto, Regem de Rege, Dominum de Domino, verbum, sapientiam, vitam, lumen verum, viam veram, resurrectionem, Pastorem, januam, inconvertibilem, et immutabilem, divinitatis, essentiaeque, et virtutis, et gloriae incommutabilem imaginem, primum editum totius creaturae, qui semper fuit in principio apud Deum Mediator Dei, et hominum, praedestinatus fidei nostrae, et

dux vitae.» Ad hanc porro professionem si respexisse Hilarium dicas, id sane dices quod probabile visum est nonnullis. Et sane Hilarius hanc fidei professionem in eo tantum reprehendit (**n. 31**), «quod minus forte expresse videtur de indifferenti similitudine Patris, et Filii locuta esse, maxime cum de Patre, et Filio, et Spiritu sancto ita senserit significatam in nominibus propriam uniuscujusque nominatorum substantiam, et ordinem, et gloriam, ut sint quidem per substantiam tria, per consonantiam vero unum.»

Minus abundat titulis ea fidei professio, quam *secundum Orientis Synodum* appellat Hilarius (**de Syn. n. 33 et 34**), tamen in ea quoque haec de unigenito Dei enuntiantur: «qui est Verbum, et sapientia, et virtus, et vita, et lumen verum.»

Verum ut ad Hilarium revertar, non in ea tantum, quam illustramus, epistola haec docet, verum etiam in locis aliis. In Psalmum sexagesimum tertium haec eloquitur (**Num. 10, pag 181 tom. I**): «Jam si fidem haereticus destruet, Dei Filium semper fuisse cognoscet, nullo a Patre intervallo temporis separatum; ipsum esse verbum, virtutem, sapientiam Dei: hunc mundi opificem fuisse, hunc et hominis conditorem.»

Plura complectitur in tractatu in Psalmum CXVIII (**L tt. IX, numero pariter 9, pag. 334**). Etenim haec ait: «Locutus est Deus per Moysen legem, locutus est per Prophetas: sed haec lex Dei est, non etiam lex oris Dei: Os autem Dei est ille, qui et virtus Dei est, qui et sapientia Dei est, qui et brachium Dei est, qui et imago Dei est, Deus scilicet, et Dominus noster Jesus Christus.»

Id ipsum docet Basilius Magnus, cujus verba libenter afferrem, nisi multa essent, praesertim cum horum ipsorum titulorum rationem etiam afferat. Sed Lector facile ea, quae dico, verba consulere per se poterit capite 8, alias n. 17 et 19, libri *de Spiritu Sancto* ad Amphilochem. Scilicet: «Ob multiplicem in nos beneficentiam, etc.» Et: «Omnia autem facit contactu virtutis, ac voluntate bonitatis operans: pascit, illuminat, alit, deducit, medetur, erigit, etc.»

Alios si cupis, qui Christo convenientes titulos recenseant, facile in vetustorum Scriptorum libris invenies. Duos hic duntaxat indico, quorum alter Scriptor ille est, cui tribuendus est sermo olim 190 de tempore, qui nunc rejectus in appendicem, 113 in eadem est, cujus verba annotatione 20 (**Pag. 60**) retuli. Alter Ausonius est sic Christum deprecans (**In Precat. matutin.**).

Christe apud aeternum placabilis assere Patrem,
Salvator, Deus, ac Dominus, meus, gloria, Verbum,
Filius, ex vero verum, de lumine lumen,
Aeterno cum Patre manens, in saecula regnans.

Quis vero ea de re miretur, cum hos ipsos titulos vel Scripturae manifesto tribuant Christo, vel certe eos Christo tribuere facile possis, si ad ea respicias, quae Scripturae de Christo enuntiant? Quaedam in calce epistolae ipsius annotavi, ne id, quod aio, temere dixisse videar. Fateor quidem, *fortitudinem Domini* Christum expressissime minime dici; nisi forte eundem esse putes, qui Angeli specie interdum apparuit, seque *Gabrielem* appellavit, aut, si vis, in

Gabriele locutus est. Sed si brachium Domini, seu Dei dicitur, an *fortitudo* non dicetur? Patres sane hac, nisi fallor, de causa *brachium Dei*, seu *Domini* Christum appellare minime dubitant. Quid? quod *Virtus* vox synonyma videtur esse voci *fortitudo*. Titulum porro hunc saepissime Patres tribuunt Christo. Unum hic Rufinum indico haec tradentem (**In Symboli expositione, pag. 73 edit. Vallarsii**): «Quae est autem virtus Altissimi, nisi ipse Christus, qui est Dei virtus, et Dei sapientia?» Alia Patrum loca si cupis, ea tibi praebebit Clariss. editor Operum S. Hilarii (**Praefat, in tomum I, n. 61 et seq**). Cum porro ea loca indicavi, in quibus Christus dicitur *vinum*, duo notavi, nempe Matthaei IX, 17, et Joan. XV, 1, in quorum primo haec occurrunt: *neque mittunt vinum novum in utres veteres*. Nimirum vini allegoria, ac vocabulo lex Evangelica, ideoque ejus auctor Christus intellectus est a veteribus. In altero vero: *Ego sum vitis vera*. Vitis autem *vini* parens, ut ita loquar, est. Caeterum fateor, respicere potuisse adhuc Hilarium ad ea Proverbiorum cap. IX loca (**vers. 2**): *sapientia miscuit vinum* (**vers. 5**) *Venite, comedite panem meum, et bibite vinum, quod miscui vobis*. Etenim his verbis sacrosanctum altaris Sacramentum, in quo scilicet sub specie panis et vini Christus ipse extat, praenuntiari, probatissimi interpretes docent: respicere potuisse pariter ad locum illum Matthaei (XXVI, 29): *Dico autem vobis, non bibam amodo de hoc genimine vivis*. Etenim genimen vitis, cujus hic mentio fit, est ipsissimus Christus sub vini specie latens.

73. Cum incarnatio ipsa propter homines sit, propter homines erit pariter Christus vita nostra, lux nostra, pastor noster.

74. Respicit ad celebratissimum Pauli monitum (**Act. XVII, 28**): *In ipso vivimus, movemur, et sumus*. Fortasse etiam ad ea respicit loca, in quibus *vita* nostra, aut *fons vitae, fons aquae salientis in vitam aeternam* dicitur Christus.

75. Id est: ea, quae de Christo diximus, ideoque eos ipsos, quos recensuimus, titulos, ex Scripturarum lectione assequetur.

76. Hunc inesse verbis his sensum puto. Si igitur revelante Scriptura confitemur, Dei Filium nobis esse cognitum, scimus etiam Deum Patrem per eundem filium condidisse saecula tum visibilia, tum invisibilia: neque enim fas est putare Deum tum coepisse operari, cum mundus conditus est, aut cessasse postquam est conditus: etenim eum non desiisse testatur Dominus ipse, cum ait: *Pater meus usque modo operatur*, etc. Si saeculorum visibilium et invisibilium vocabulo creaturas visibiles et invisibiles intelligit, id ipsum hic docet, quod antea docuerat. Vide numerum, seu annotationem 18. Sane eas creaturas intelligere his vocabulis potuit; per synecdochen scilicet, qua contentum continentis vocabulo denotatur.

At si saecula ipsa intelligit, paulo obscurior tum fit locus iste. Et visibilia quidem saecula novimus, ea scilicet, quae per solis, stellarumque, ac coelorum conversiones dimetitur. At difficile est explicare, quidnam sint saecula invisibilia. An ea saecula indicat, quae alii *imaginaría* appellarunt, ipse vero Hilarius *tempora* appellat, *quae opinione complectimur* (**Lib. XII de Trinit., n. 27. pag. 42.**), immo expressius (**Ibid, et n. 28**) *tempora aeterna* ? Alienum iudicium esto. Hic porro advertamus oportet, suspicari nos posse, cum haec ait Hilarius: «Non enim fas est ex eo Deum operatum credere, ex

quo mundus geniturae suae idem nativitatis initium sumpsit,» in ea fuisse opinione, quae Angelorum creationem praecessisse docet visibilium atque aspectabilium harum rerum creationem. Quae quidem opinio cum multorum veterum Theologorum, ac Patrum fuerit, ac praesertim Graecorum, Hilarii procul dubio fuit: etenim haec scriptis prodidit (**Contra Auxent, n. 6**): «Aut regenerati omnes non vere Dei filii sunt, aut Angeli omnes, per Christum utique conditi, non ante omnia tempora, et ante omnia omnino saecula sunt creati?»

77. Si ad illud genus operationum, quas Theologi *ad intra* appellant, haec Hilarii verba referas, facile explicabis: perstant enim immutabiles eae actiones, quae aeternae fuerunt, et in aeternum sunt duraturae: quam ob causam, ut jam Augustinus monuit, tempora cuncta comprehendunt. Si vero ad genus illud actionum, quas *extrinsecas*, seu *ad extra* dicimus; si ante mundum aspectabilem condidit Angelos (quod sane censuit Hilarius), Deum credimus operatum fuisse, antequam mundus *geniturae suae sumpserit initium*: Nec operari cessat, cum infundendas in humana corpora animas in momenta singula creet, et cuncta conservet, et administret. Vide loca, quae noto in calce paginae. Quatenam vero sit requies aeterni Patris, docet Hilarius n. 8 commentariorum in ps. XCI (**Pag. 269 tom. I, Quia ergo opera Dei, etc**). Ut voces illas, *nihil illi semper acciderit, sed semper sit*, plane intelligas, recale quae num. 59 diximus. Quod si voces has, *semper sit*, ita accipias, ut doceat Hilarius, attributum hoc *Esse* esse proprium Dei, ideoque Patris; eo sensu profecto accipies, quem alia Hilarii dicta valde probabilem reddiderunt. Nimirum aliquando haec

scripsit (**Lib. XII de Trinit. n. 23 et 24, pag. 421 tom. II**): «Quod si semper Patri proprium est quod semper est Pater; necesse est semper Filio proprium esse quod semper est Filius. Et quomodo in sermonem nostrum, atque intelligentiam cadet, ut non fuerit, antequam nasceretur, cui proprium est semper esse quod natus est? Formam itaque atque imaginem invisibilis Dei unigenitus in se Deus continens, in omnibus his, quae propria Deo Patri sunt, per plenitudinem verae in se divinitatis aequatur. Nam, ut superioribus libris docuimus, per virtutem, et venerationem, sicut Pater et honorandus, et potens est: ita et in eo quod Pater semper est, ei quoque in eo quod Filius est, Filio semper esse commune est. Nam secundum ad Moysen dictum: *Misit me ad vos is qui est*, Deo proprium esse id quod est, non ambigens sensus est: quia id quod est, non potest intelligi, dicique non esse. Esse enim, et non esse contraria sunt: neque hae diversae significationes in unum atque idem coeunt; quia manente alia, altera non erit. Ergo ubi *est*, non potest vel sensum, vel sermonem inire non esse. Sensui nostro retroacto, semperque revocato ad intelligentiam ejus qui est, de eo id ipsum tantum, quod est, ei semper anterieus est: quia id quod infinitum in Deo est, semper se infiniti sensus nostri recursui subtrahat: ut ante id, quod proprium Deo est, semper esse, aliquid aliud intentio retroacta non capiat; quia nihil aliud ultra ad intelligentiam Dei, aeternitate procedendi, quam Deum semper esse, semper occurrat.»

Quod si alios Patres optas, plurimos tibi praebebit Petavius, quem consulas opto (**Tomo I, Theol. dogm. cap. 6**). Istud porro attributum peculiare etiam Filio esse, fortasse ostendunt plurima ex iis testimoniis, quae ad aeternitatem Divini Verbi

comprobandam afferuntur, ideoque plurima ex iis, quae idem Petavius cap. 9 libri V *de Trinitate* allegat. Unum seligo, quod ad id, quod agimus, valde aptum reor, desumptum ex epistola Alexandri Alexandriae Episcopi ad cognominem Episcopum Constantinopolis (**Apud Theodoret, Histor. Eccles. lib. I, cap. 4**). *Nemo hoc semper (inquit ille) ad suspicionem ingeniti sumat, sicuti putant qui sensus animae obcaecatos habent: nam neque erat, neque semper, neque ante saecula idem est, atque ingenitum.*

78. Vide n. 57 et 72. Quod attinet ad vocem ἀνάστυεν, an ea dicitur ex verbo ἀνίστημι, quod est *excito, suscito, restituo, instauro*, etc.? aut ex verbo inusitato ἀναστάω? An mendosum hoc in loco codicem esse putandum est? Judicet lector.

79. Fortasse deest vox *constat*, aut alia affinis, sic ut legendum sit: *esse igitur constat plurima, quae per filium fecerit*. Nolim vero ita vocem illam *plurima* sumas, quasi putarit Hilarius plurima quidem, sed non omnia a Divino Verbo esse condita, quandoquidem et crebro, et apertissime inculcat Evangelicum illud monitum: *Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil*. Vide num. 18. *Plurima* ergo hic sumit pro omnibus. Quatenus vero ea sint, statim recenset, haec subjiciens: *quanti enim sunt throni*, etc. Quis porro nescit, plurimas esse creaturas tum corporeas, tum corpore destitutas, quarum vix scimus nomina, immo aliquarum ne ipsa quidem nomina novimus? Merito itaque haec ait Hilarius: *quorum aut sola nobis nota sunt nomina, aut nec ipsa sunt cognita*.

80. Ex Apostolo Paulo (**I Corin, II, 9**) desumpta sunt verba illa: *quae nec oculus vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit*. Sed cum valde probabile mihi videatur, verba haec ab inscito amanuense fuisse inserta in epistolam ipsam, cum prius in margine legerentur, veluti in confirmationem sententiae illius: *quantam etiam claritatem putamus esse in invisibilibus, nec aestimare possumus*, etc., propterea delenda esse existimo aut, si vis, in marginem rejicienda. Porro vox *quanti* (*quanti enim sunt throni, quantae potestates*, etc.) hic, me quidem iudice, sumitur pro *quot*; quod fit saepissime a Tertulliano, Hieronymo, aliisque Patribus. De numero, dignitate, ac muneribus Angelorum agit copiose Petavius peculiari opere ea de re instituto (**De Angelis, tom. III Theolog. dogm.**): egi et ego, sed multo brevius in libello Italica lingua conscripto, editoque anno 1747 (**Trattato degli angeli custodi part. I, cap. 3, 4, etc.**).

81. Id est: si corporea ipsa adeo pulchra sunt, adeo speciosa, adeo admirabilia, quis se comprehendere posse putet pulchritudinem, et praestantiam invisibilium? Nobile argumentum *a minori ad majus*, ut aiunt. Verbum *extimare* constanter scribitur a nostro amanuensi pro *aestimare*, aut, si vis, *existimare*.

82. Millies Hilarius a Filio, seu a Deo per Filium, veluti consubstantiale instrumentum, fuisse conditum mundum docet. Loca S. Doctoris adeo frequentia sunt, ut, si ea afferam, videri facile possim in re perspicua eruditionis laudem velle perquirere. Nonnulla habes supra, num. 18. An vero iis verbis, «et quidem lucem, qua caetera fierent perspicua, esse jussit, et fecit, cui diem nomen imposuit,» Tertullianum reprehendit,

qui *lucis* (primigeniae) nomine Verbum ipsum intellexit? Alienum iudicium esto. Ecce porro ipsa Tertulliani verba, quae Lector expendet (**Contra Praxeam cap. 12**): «Sed et antecedentibus operibus mundi, quomodo scriptum est? Primum quidem, nondum Filio apparente: *Et dixit Deus: Fiat lux, et facta est* (**Gen. I**): ipse statim sermo, lux; vera, quae illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum; et per illum mundialis quoque lux exinde autem in Sermone Christo adsistente, et administrante Deus voluerit fieri, et Deus fecit.» Reliqua in hac epistolae Hilarii periodo comprehensa facile per se patent.

83. Aut legendum est, *ne terrena*; aut, si legis, *neve terrena*, aliqua, tametsi pauca, in fine periodi desunt, quibus sententia compleatur. Hic sane sumit Hilarius voces, *firmamentum*, et *coelum* pro solida aliqua, et consistente, tametsi pellucida, materia, quae nobis visum coelestium praecludat. Favere huic explicationi videtur ipsa vocis etymologia. Quid recentiores philosophi de coelorum materia statuunt, norunt omnes.

84. Vide loca Scripturarum in calce epistolae ipsius Hilarii a me annotata, et annotationem 62. Haec porro verba: «Et miro modo illam primo generare praecipiens, quae novissime fuerat fabricata,» ad terram refer: coelum quippe prius creatum est (**Gen. I, 1**): hanc autem emittere voluit Deus *herbam virentem et facientem semen*, quae primus veluti foetus fuit naturae creatae.

85. Ea, quae nuper diximus, hunc etiam locum illustrant. Porro *extrema in omnibus* terra non est, si ante reliquas res

tribuitur illi virtus *germinandi herbam virentem, et facientem semen.*

86. An referenda haec sunt ad vesperam (*tenebras*), et mane (*lucem*), quae *facta sunt dies unus*? An ad composita naturalia constantia ex elementis per intervalla creatis? Ignis enim procul dubio non est cum aqua formatus, nec fortasse terra cum aere. Judicet Lector. Vide etiam num. 62 et 63.

87. Pervenimus ad eum locum, qui perdifficilis visus est multis. Primum enim quaeritur, cur *Dei Filius Deus* appelletur *artifex*. Deinceps quaeritur, cur Pater dicatur *jubens* (*Jubente Patre.*) Porro haec facile illustrantur, si memineris, Patri omnipotentiam veluti peculiare attributum tribui (Credo in Deum Patrem omnipotentem), Filio vero *sapientiam*: qua de re fuse Theologi. Omnipotentiam vero veluti *jubentem* concipimus, sapientiam autem veluti exsequentem: Sic ut creationem opus quidem totius Trinitatis fateamur; sed quoniam attributa veluti peculiariora Personis tribuimus, illis etiam eos affectus tribuimus, quos ab iis attributis veluti provenire mentis nostrae angustiae nobis dictitant. Hilarius ipse haec indicat cum ita adversus Arianos Filium Dei unigenitum veluti purum, creatumque instrumentum a Patre in creatione adhibitum asserentes (**Vide Arianorum sensa apud Petavium lib. II de Trinitate cap. 5, n. 16**), eloquens, haec scriptis prodidit (**lib. IV de Trinit. n. 20**). «Dixisti enim: ex Patre omnia, sed per Filium omnia. Namque per id quod dictum est, *Faciamus hominem*, ex eo origo est, ex quo coepit et sermo: in eo vero quod *Deus ad imaginem Dei fecit*, significatur etiam is, per quem consummatur operatio. Tum deinde, ne quid tibi hinc liceat mentiri, Sapientia, quam tu ipse Christum confessus es,

contraibit dicens: *Cum certos ponebat fontes sub coelo, cum fortia faciebat fundamenta terrae, eram apud illum componens. Ego eram, ad quam gaudebat. Quotidie autem laetabar in conspectu ejus in omni tempore, cum laetaretur orbe perfecto, et laetaretur in filiis hominum.* Conclusa est omnis occasio, et coarctatur ad veri confessionem universus error. Adest Deo genita ante saecula Sapientia. Neque solum adest, sed etiam componit. Est ergo componens apud ipsum. Intellige compositionis, vel dispositionis officium. Pater enim in eo quod loquitur, efficit; Filius in eo quod operatur, quae fieri sunt dicta, componit. Personarum autem ita facta distinctio est, ut opus referatur ad utrumque. Nam in eo quod dicitur, *faciamus*, et jussio exaequatur, et factum: in eo vero quod scribitur: *Eram apud illum componens*, non solitarium se sibi esse in operatione significat.» In eundem sensum locutus mihi videtur idem Hilarius n. 43 libri XII de Trinitate, quem rogo consulas. Tum vero scies, cur artificem etiam Verbum nominet; quia scilicet cum *sapientia* sit filius Dei, sapientiae ipsi veluti dirigenti tribuitur opus, ideoque etiam mundus, eximium profecto *opificium*. Neque in nostra hac Epistola tantummodo *artificem* ea de causa Verbum divinum appellat: verum etiam num. 4 libri XII de Trinitate, in quo quidem loco copiose agit de Verbo Dei mundum creante. Hunc quoque locum, oro, ut consulas.

Sed cur Patres tantum afferimus, et hymnum, quo Ecclesia utitur, praeterimus? Haec scilicet Ecclesia concinit:

Nascente	qui	Mundo	faber
Imaginem		vultus	tui
Tradens		Adamo,	nobilem
Limo		jugasti	spiritum.

Cum	livor,	et	fraus	daemonis
Foedasset		humanum		genus:
Tu	carne	amictus		perditam
Formam		reformas		artifex.

Quod plane congruit cum eo hymno, quo antequam
 ecclesiasticis hymnis elegantiores numeros Urbanus VIII
 tribueret, Romanus Clerus utebatur.
 Qui mundi in primordio
 Adam plasmati hominem,

 Ut hominem redimeres,
 Quem ante jam plasmaveras, etc.

88. Ii quibus placet, Patres in explicandis Scripturis ipsis Platonem (quoad fieri id posset) fuisse secutos, minime verebuntur Hilarium haec proponentem: *anima videlicet ipsas materias animaverat, ut nascentibus postmodum animantibus animas commodarent*, Platonice adscribere. At iis minime illum adscripserim: novi enim Platonica dogmata, quae mundi animam, et alia his affinia exhibent, non multum laudis apud Orthodoxos habere posse. Duobus itaque modis sententiam explicaverim. Vel scilicet dic, ex Hilarii sententia Deum indidisse aquis id, quodcumque tandem illud sit, quo piscium, et reptilium, et volatilium animae constant: atque illud quidem, licet a nobis ignoretur modus, quo id factum sit, tamen peractum certe est: excepere enim pisces, et reptilia, et aves, quum vivere coeperunt, animas ab aquis jam divina jussione fecundatis. Vel dic inditas jam fuisse animas piscibus, et reptilibus, et avibus ex quibus pisces et aves, et reptilia, nascitura animas quoque suas receptura forent (neque enim piscium, et reptilium animae creantur et infunduntur in

corpora jam formata: nam hoc tantum in homine evenit; sed per generationem communicantur excipiunturque). Cur enim de piscium animabus id dicere non licebit, quod de brutorum animabus tradidit Basilius? Cujus quidem verba laudabilem paritatem nobis praebent. Ecce porro quid Basilius hoc de argumento doceat priorem illam explicationem haud obscure indicans. «*Producat terra animam viventem*. Cur producit terra animam viventem? ut, quid inter animam pecudis, et inter animam hominis intersit, discas. Quomodo hominis anima formata sit, paulo post scies: nunc vero de brutorum anima audi. Cum juxta id quod scriptum est, animalis cujusque anima sanguis ipsius sit, sanguis autem concretus soleat in carnem transmutari, caro vero corrupta in terram resolvatur: jure ac merito est quid terrenum anima brutorum. *Producat igitur terra animam viventem*. Animae vide affinitatem cum sanguine sanguinis cum carne, carnis cum tellure: et rursus ordine inverso per eadem regredere a terra ad carnem, a carne ad sanguinem, a sanguine ad animam, et pecorum animam terrenam esse comperies. Cave existimes, animam esse corporis ipsorum constitutione vetustiore.»

Altera porro explicatio eodem quoque Basilio innitur, quem au lire praestat haec docentem (**Hexaemer., Homil. IX, n. 2, pag. 81**). «*Producat terra animam viventem pecorum, et bestiarum, et reptilium*. Considera Dei vocem per res creatas pervadentem, quae et tunc incepit, et usque adhuc efficax est, ac in finem transitura est, quod consummatus fuerit mundus. Quemadmodum enim globus cum a quopiam fuerit motus, ac deinceps declivem aliquem locum nactus fuerit, et ex propria structura, et ex loci opportunitate deorsum fertur, nec prius quiescit, quam planities aliqua ipsum exceperit: ita rerum

natura uno praecepto incitata, res conditas aequaliter in generatione, et in corruptione penetrat, servatque per similitudinem successiones generum, donec ad ipsum pervenerit finem. Nam equum equi successorem facit, leonem leonis, aquilam aquilae: immo singula animalia consequentibus successionebus conservata usque ad Universi consummationem transmittit. Tempus nullum destruit animalium proprietates: sed tanquam nuper constituta natura sit, semper recens una cum tempore excurrit. *Producat terra animam viventem.* Hoc praeceptum terrae inhaesit, nec ea Creatori desinit famulari.»

Quamquam si quis illud generationis genus, quod *spontaneum* vetusti Philosophi appellant, sive *ex putri*, hic commemoratum dicet, rem dicet a verisimili minime alienam: veteres enim hujusmodi generationes aquae, imbriumque subsidio peragi potissimum arbitrabantur. Hinc Basilius (libet enim, quoniam superiora illius auctoritate firmavi, hoc quoque ejusdem auctoritate comprobare) hinc, inquam, Basilius proxime post superiora verba haec subjicit: «Alia enim ex successione eorum, quae prius extitere, producuntur: alia vero ex ipsa terra etiam nunc adhuc vitam accipere compertum est. Non enim solum pluvio tempore edit cicadas, aut alia innumera volatilium in aere vagantium genera, quorum plurima propter tenuitatem sunt anonyma; sed mures etiam, et ranas ex se ipsa profert. Nam circa Thebas Aegyptias, ubi in aestibus large pluit, statim campestribus muribus regio expletur. Quin etiam anguillas vidimus non aliter quam ex limo constitui, ac generari, quarum successionem neque ovum, neque ullus alius modus conficit, sed ipsae ex terra ortum habent. Producat terra animam, etc.»

Atque his explicationibus, mea quidem sententia, illustrari facile possunt ea, quae allegavimus, hujusce Epistolae verba, neque cogimur, ut dicamus animam, cujus hic mentio fit, esse ipsum Spiritum Sanctum fecundantem aquas: quae tamen opinio et Steucho nostro placuisse visa est, et veteribus multis apertissime placuit, eamque fortasse innuit Basilius, cum haec scripsit : «Non solum corpus ejus (*hominis*) circumjacens, et aestus corporis tranquilla sint, sed etiam quidquid ambit, et circumplectitur, coelum videlicet, terra, mare, et quae in eis sunt rationalia. Et intelligat adimpleri omnia, spiritumque undelibet super ipsa stare, ceu illapsum, et infusum, et undelibet ingredientem, atque illucescentem: nam orbem terrarum Spiritus Domini replevit, et hoc quod continet omnia, scientiam habet Dei.» Recole quae dixi num. 24.

89. Consule locum Genesis, quem in calce epistolae notavi. Docet hic porro animalia non extrinsecus animam accepisse, sed cum corpore ipso, et materia jam animata, et vivente. Contra homo, ut mox videbimus.

90. Respicit, ut puto, ad notissima illa Psalmi XXXII, (**vers. 2**), verba: *Ipse dixit, et facta sunt, ipse mandavit, et creata sunt*. Ipsa quoque descriptio creationis, formationisque rerum, quam habes capite I Geneseos, celeritatem eductionis rerum post divinam jussionem declarat. *Dixitque Deus: fiat lux, et facta est lux*, etc. Hinc intervalla quaevis, et tarditas excluduntur. Consule, obsecro, quae tradit Hilarius in Commentariis in psal. CXVIII (**Littera X, Iod, n. 4: In creatione, etc.**).

91. Vide numerum proxime superiorem, id est nonagesimum, et Dissertationem I. Ubi posuit, *quippe quum Deus*, etc.,

amanuensis ita scripsit, ut legere etiam possimus, *quippe quod Deus*.

92. Aliam foecunditatem terrae tribuit, dum ex ea corpus hominis formatum est: quam ob causam homo *terrae foetus* aliquando dictus est, *et de terra terrenus* ab Apostolo Paulo (**I Corin. XV, 47, etc.**). Ipsa quoque etymologia nominis Adam id denotat.

93. Nonnihil difficultatis habent ista. Quid enim significatur vocibus illis *post divina*? Suspikor, amanuensis indiligentia errorem aliquem huc irrepsisse: in primaevo enim exemplari legi facile potuit *post humana* (id est terrena) *divina deerant*, id est creatio animae humanae, quam *divinam* alibi appellat Hilarius (**In psal. CXVIII, litter. X, n. 7, pag. 337 tom. I**). Quod si vis, errorem nullum fuisse huc illapsum, tu dic aut speciem illam formamque humanam, de qua alibi dicam fusius, hic indicari nam divina species ea erat, tametsi hominem referens. Vel etiam dic, voce illa, *divina*, Coelum Empyreum fortasse denotari, quod aliquando *Sedes Dei* dicitur, aut potius Angelos, qui a Job, et ab aliis, atque adeo ab Hilario ipso vocantur *Filii Dei* (**Vide annotationem 38**): adeo ut sensum hunc habeant verba ista: Postquam Angelos puros spiritus jam condiderat, hominem denique condidit, qui non solo spiritu (cujus causa originem dicitur e coelo trahere), verum etiam corpore e tellure formato constet.

94. Is vero (id est homo) dici rectissime potest *iterum natus*, quia, ut hic interea omittamus, bis de illius formatione, et, si appellare ita volumus, *nativitate* mentionem fieri in Scriptura, quae indicat in secunda ejusdem creationis, seu nativitatis, formationisque mentione formationem Evae ex

Adami costa (**Gen. I, 26, 27 et 28. Genes. II, 7, 22 et 23**): ut id, inquam, omittamus, *iterum natus* propterea is dici potest, quatenus antea extabat terra, ex qua formatus est, cujus quidem terrae creatio, prima Adami nativitas fuit (*in causa* scilicet, seu *in praecedenti materia*, ut Scholastici loquuntur). At cum factus est in animam viventem (**Gen. II, 7**), tum iterum nasci visus est. Hinc alibi Hilarius triplicem *hominis facti praeformatique perfectionem* innuit, quarum altera corpus spectet, altera animam (et de duabus his hic loquimur), tertia vero respiciat imaginem Dei homini impressam, de qua deinceps erit sermo. Illustrabum praesentem Hilarii sententiam ea quae numero 6 et 7 Commentariorum in psalmum CXVIII, e quibus nuper nonnulla descripsimus, edocet: duas quippe hominis origines tantummodo memorat; eaque ipsa monet, quae in praesenti hoc opusculo tradit. En ea, quae dixi, Hilarii verba. «Caeterorum omnium elementorum creatio eo ipso tempore et instituta, et effecta est, quo subsistere jubebatur: neque inchoationem eorum, et perfectionem tempus aliquod discernit; nam consummationem inchoatio in eo quod est coepta, percepit. Homo vero cum internam, et externam in se naturam dissonantem aliam ab alia contineat, et ex duobus generibus in unum sit animal rationis particeps constitutus, duplici est institutus exordio. Primum enim dictum est: *Faciamus hominem ad imaginem, et similitudinem nostram*. Dehinc secundo: *et accepit Deus pulverem de terra, et finxit hominem*. Primum opus non habet in se assumptae aliunde alterius naturae originem.. Secundi vero operis efficientia quanto differt ab institutione prima! Deus terrae pulverem accipit. Nam sumitur pulvis, et terrena, materies formatur in hominem, vel praeparatur: et ex alio in

aliud opere ac studio artificis expolitur. Primum ergo non accepit, sed fecit: secundum non ut primum fecit, sed accepit; et tunc formavit, vel praeparavit.»

95. An approbat hic Hilarius illorum sententiam, qui corpus Adami ex nobiliore portione, et, si loqui ita licet, ex flore veluti terrae e variis, iisque praestantioribus locis collectae formatum putant, an aliud quodpiam hic indicat? Judicet Lector.

96. Id ipsum alibi aliis verbis docet Hilarius, his nempe (**In Ps. LXVII, num. 22, pag. 229 tomi I**): «Qui primum animam nobis ad flatum respirationemque vivendi, cum hominem secundum imaginem sui similitudinemque constituit, de thesauris potestatis suae, divinitatisque diffuderit. Secundum Apostolum enim, ipsius genus sumus: et secundum eundem, omnia ex ipso, et per ipsum, et in ipso sunt: scilicet ut *in ipso* habitatio nostra atque incolatus ostensa sit sedes, dum omnia immensa virtutis potestate complexus est; *per ipsum* vero originis inchoatae opus effectusque monstretur, cum in nobis id ipsum, quod sumus, operatus sit; *ex ipso* autem initia vitae ad exordia spiritus indulta notescerent. Non fuit ergo a beneficentia divinae bonitatis alienum, ut qui ex se ipso nobis, qui ejus genus sumus, vitae ac spiritus elementa tribuisset. *Alibi (In Ps. LXIII, n. 9) vero tradiderat*, animam non esse terrenam, sed ex afflatu Dei ortam, elementis corporis admisceri.»

97, Vide dissertationem I his annotationibus adjunctam.

98. Patrem in creando homine vult expressissime consortem, et, si loqui ita volumus, concreatorem, cum reliquorum

omnium creationem recensens, Patris minime meminerit. Id ipsum, sed multo copiosius tradit numeris octavo, nono et decimo libri V *de Trinitate*, ad quae quidem loca Lectorem allego. Sed cur, quaeso, hic Patrem exposcit, qui reliqua soli Filio videtur tribuere? Id repetere, si volumus, possumus ab imagine homini impressa; nam eam Hilarius *Patris imaginem* expresse appellat. Quamquam non solius Patris imago ea est, sed totius Trinitatis, id indicantibus verbis illis: *Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram*. An etiam ex eo repetimus, quod peculiare, eximiumque omnipotentiae opus est homo, jungens scilicet in se quidquid corpus, et spiritus praestantiae habent, ac dignitatis? (Omnipotentiae porro opus spectatim refertur ad Patrem). Judicaverit Lector. Illud certe constat, Theodoretum (**Quaest. XIX in Genes.**). quem propterea allegat Petavius (**De Opific. II, 2, 4**), edocuisse id ipsum, quod hic Hilarius. Asserit scilicet Deum Patrem, cum hominis illius, quem moliebatur, naturam ac substantiam Filium suum aliquando assumpturum praevideret, Adamum veluti humani generis originem ac fundamentum suis ipsis manibus fabricasse. Theodoretum ipsum consule, obsecro.

99. Locutio haec: *ut ad immortalitatem non praescriberet terra*, ex earum numero est, in quibus Tertullianum imitari videtur Hilarius. Rationem porro hic affert, cur homo, tametsi solubili corpore constans, constitutus a Deo fuerit immortalis: quia scilicet *immortales* (supple, *Dei*) *manus* eundem hominem efformaverunt. Quid Dei manus denotent, facile assequeris, si vel ad eam speciem, formamque humanam confugias, de qua copiose in priore dissertatione dicemus, vel ea consulas, quae psalmum CXVIII, commentariis illustrans

docet Hilarius Vide n. 3, 4 et 5 litterae X, seu *Iod*. Respicit porro procul dubio hic Hilarius ad duo illa Scripturae loca (**Job. X, 8**): *Manus tuae fecerunt me et plasmaverunt, me, etc. (Ps. CXVIII, 73). Manus tuae fecerunt, et plasmaverunt me, seu, ut legit Hilarius, finxerunt me, praeparaverunt me*. Post verba illa *constituerent hominem*, intercapedo aliqua in codice occurrit: sed ea tam modica est, ut ipsam contempserim; et revera sine ulla intercapedine sensus integer perstat.

100. De imagine homini a Deo impressa, deque similitudine, quam post mortem recepturus est, si Deo acceptus mortem obierit, multa monet Hilarius, quae quoniam non levem exposcunt operam, ea in peculiarem dissertationem rejiciam.

101. Respicit ad eum Joannis locum (**1 Epist. III, 2**): *Charissimi, nunc filii Dei sumus; et nondum apparuit, quid erimus. Scimus, quoniam cum apparuerit, similes ei erimus, quoniam videbimus eum sicuti est*. Quod porro hic paucis Hilarius, alibi copiose et fuse exsequitur, undecimum *de Trinitate* librum sic concludens (**pag. 406 tomi II**): «Caeterum nos in hominis nostri conformem gloriam proficiemus, et in agnitionem Dei renovati ad Creatoris imaginem reformabimur, secundum Apostoli dictum: *Exuti veterem hominem cum actibus suis, et induti novum eum, qui innovatur in agnitionem Dei secundum imaginem ejus, qui creavit eum*. Consummatur itaque homo imago Dei. Namque conformis effectus gloriae corporis Dei, in imaginem Creatoris excedit, secundum dispositam primi hominis figurationem. Et post peccatum, veteremque hominem, in agnitionem Dei novus homo factus, constitutionis suae obtinet perfectionem, agnoscens Deum suum, et per id imago

ejus: et per religionem proficiens ad aeternitatem, et per aeternitatem Creatoris sui imago mansurus.»

102. Haec si quis comparet cum iis quae Hilarius in Psalmum CXVIII (**litt. X, n. 8**), et apertius etiam in Psalmum CXXIX (**n. 3, et sequentibus**) scripsit, statim, ut puto, fatebitur, unum eundemque et Epistolae hujus nostrae, et commentariorum illorum esse auctorem. Nonnulla delibabo, quae tamen, nisi plane fallor, id quod aio, aperte ostendent. Ecce illa (**In Ps. CXXIX, n. 3, pag. 492**): «Ac primum quidem intelligendum est, Deum incorporalem esse, neque ex partibus quibusdam, atque officiis membrorum, ex quibus unum corpus efficiur, consistere. Legimus enim in Evangelio, quoniam Deus spiritus est, invisibilis scilicet, et immensa, atque intra se manens, et aeterna natura. Scriptum quoque est, quoniam spiritus carnem, et ossa non habet. Ex his enim corporis membra consistunt, quibus substantia Dei non eget. Deus autem, qui et ubique, et in omnibus est, totus audit, totus videt, totus efficit, totus incedit, et hoc ex Scripturis docemur, cum dicitur, Ego sum Deus appropians, et non de longe; et rursum: Quoniam in ipso vivimus, et movemur, et sumus. Virtus ergo Dei, quae aequalis et indiscreta est, officiorum, ac membrorum habet nomina, ut virtus qua videt, oculi sint, virtus qua audit, aures sint; virtus qua efficit, manus sint; virtus qua adest, pedes sint: Officiorum diversitates virtutis hujus potestate peragente. Deus ergo ubique est, et ubique adest, audit, videt, efficit.»

Porro diu ante Hilarium haec scripserat Irenaeus (**lib. I, cap. 12, n. 2, alias cap. 6**): «Universorum Deus, qui simul ut cogitavit, perficit id quod cogitavit: et simul ac voluit, et cogitat hoc quod voluit quum sit totus cogitatus, et totus

sensus, et totus oculus, et totus auditus, et totus fons omnium bonorum.» Id ipsum inculcat his verbis (**I. II, contra haereses cap. 13, n. 3; olim cap. 16**): «Multum enim distat omnium Pater ab his, quae proveniunt hominibus, affectionibus, et passionibus, et simplex, et non compositus, et similimembrius, et totus ipse sibimetipsi similis, et aequalis est; totus cum sit sensus, et totus spiritus, et totus sensuabilitas, et totus ennaea, et totus ratio, et totus auditus, et totus oculus, et totus lumen, et totus fons omnium bonorum, quemadmodum adest religiosis, ac piis dicere de Deo.» Similia mox docet. Et rursus alibi (**cap. 28, n. 4 et 5, olim cap. 47 et 48**): «Deus autem cum sit totus mens, totus ratio, et totus spiritus operans, et totus lux, et semper idem Deus autem totus existens mens, et totus existens Logos, etc.» Affinia tradit libro IV (**cap. 11, num. 2, olim cap. 24: Et Deus quidem, etc.**). Irenaeum videtur exscribere Cyrillus Hierosolymitanus, cum haec ait (**Catech. VI, num. 7**): «Sufficit nobis ad pietatem illud solum ut sciamus nos Deum habere Deum unum, Deum existentem, ab aeternitate existentem, sui semper similem . . . qui multis nominibus insignitus omnia potest, et uniformis est substantiae . . . Non ex parte videns, et ex parte visione privatus: verum totus oculus, et totus auditus, et totus mens.» Hos imitatur Theodoretus commentariis illustrans Psalmum CXXIX (**vers. 2: Fiant aures tuae intendentes, etc.**): haec nempe ait: «Licet humano more verbis usi sint, tamen divinitatem incorpoream esse norunt, et audiendi vim, aures appellavit, et videndi potentiam, oculos: quandoquidem nostri oculi videndi vim habent, et auribus audiendi vis commissa est. Deus autem qua potentia audit, hac etiam videt; et qua videt hac etiam audit.»

103. Praevenit objectionem, quae in rudioris alicujus animum venire posset. Scilicet, si tantum differt homo a Deo, in qua hominis parte imago Dei poni poterit? Praevenit, inquam, monens duas esse hominis partes, quarum utramque per Synecdochen appellare possumus *hominem*, interiorem, et exteriorem, in quarum priore sita est ea, quam diximus, Dei imago.

104. Vide quae diximus n. 100 et 101.

105. *Dum*: id est, dummodo. Porro in verbis illis, *sine fine*, manifestus error inest. At quomodo locum eum emendem, nescio Suspikor, paucas aliquas voces lineola una comprehensas fuisse ab imprudente amanuense sublatas, sicut legendum nunc sit, *et sine . . . in fine* (id est, in fine vitae, seu in morte) fuerit comprobaius. Suspikor etiam fuisse olim lectum *sine fictione*; adeo ut scilicet jure exposcat Hilarius, ut exteriori professioni pietatis interior pietas respondeat. Suspicatus sum pariter, fuisse primitus lectum *sine infide*: neque enim dubito, quin aliquando in usu fuerit vox haec, et ab ea provenerit *infidus*, sicut ab infidelitate infidelis. Quia tamen suspensiones merae hae sunt, nihil immutare in ipso Hilarii scripto volui. Lector pro lubito emendet. Confirmationem eorum, quae hic traduntur, si quis repetere ex Hilario ipse cupiat, adeat loca, quae brevitatis causa in paginae calce noto. Caeterum in Scripturis id saepe inculcatur, veluti Luc. IX, 62; Matth. X, 22; rursus XIX, 17, et XXIV, 13; Heb. XII, 7, etc.

106. Animum hic intendit Hilarius ad ea Ecclesiastici verba (**XV, vers. 14**): «Deus ab initio constituit hominem, et reliquit illum in manu consilii sui. Adjecit mandata et

praecepta sua. Si volueris mandata servare, conservabunt te, et in perpetuum fidem placitam facere. Apposuit tibi aquam, et ignem: ad quod volueris, porrige manum tuam. Ante hominem vita et mors, bonum et malum: quod placuerit ei, dabitur illi, etc.» Haec si uberiori stylo atque eleganter ab Hilario exposita videre cupis, ad num. 16 Commentariorum in psalmum II (**pag. 39 tom. I, Sed qui perfectus ac bonus est, etc.**).

107. Dum haec tradit Hilarius: «ne magnus et solutus a lege animantibus omnibus aequaretur,» eum respexisse arbitror ad locum illum psalmi XLVIII (v. **13 et 14**): «Homo cum in honore esset, non intellexit, comparatus est jumentis insipientibus, et similis factus est illis.» Fortasse etiam respexit ad ea libri Job verba (**cap. XI, 12**): *Vir vanus in superbiam erigitur, et tanquam pullum onagri se liberum natum putat.* Ea quae proxime superiori annotatione monuimus, subsequencia verba: *addita comminatione post legem, etc.*, ex parte illustrant. Sed procul dubio innuit S. Doctor ea Genesis verba (**cap. II, 16**): *Praecepitque ei (Dominus) dicens: Ex omni ligno paradisi comede: de ligno autem scientiae boni et mali ne comedas: in quocumque enim die comederis ex eo, morte morieris.*

108. Notant hic interpretes, mulierem ex Adami costa eductam fuisse antea appellatam *Ishah*, nomine scilicet mulieribus omnibus communi: post peccatum vero appellatam Evam, quo quidem vocabulo indicatur, Deum illi post ejus peccatum vitam servasse: indicatur quoque spes ab Adamo concepta ut per illam gignerentur, alerenturque homines, per quos propagaretur humanum genus. Vide Calmetum. Vocabulum tamen hoc potius convenire Mariae

Sanctissimae, quam Evae, immo Evae tantummodo convenire, quia Mariae typus fuit, docet Epiphanius (**Haeres. 18, num. 18 et 19**).

109. Evae fuisse praescriptum, ne pomum arboris scientiae boni et mali comederet, perspicue assequimur ex capite III Genesis (**Vers. 1 et seq.**). Eadem porro Evam praemii Adae promissi futuram fuisse participem, si in innocentia perstitisset, certa res est, et facile ex eventu ostenditur. Si enim propterea poenae obnoxia fuit, quod peccatum commiserit, praemii sane futura fuisset compos, si cavisset a crimine. Monent autem Patres, in Scripturis fere omnibus, ubi praecepta nobis imposita memorantur, et praemia proponuntur, solius hominis mentionem fieri, vel quia scilicet sub *hominis* genere sexus uterque comprehenditur, vel quia, cum *caput mulieris* vir sit, hic tantummodo nominatur, quamvis et praecepta mulieres etiam afficiant, et eadem praemia iis quoque proposita sint. Pulchre Cyprianus (*De habitu Virgin.*) commentariis illustrans verba illa Apocalypsis (**Cap. XIV, 4**): *Hi sunt qui se non coinquinaverunt*, haec ait: «Neque enim tantum masculis continentiae gratiam Dominus repromittit, et feminas praeterit: sed quoniam femina viri portio est, et ex eo sumpta, atque formata est, in Scripturis fere omnibus ad protoplastum Deus loquitur, quia sunt duo in carne una, et in masculo simul significatur et femina.»

110. Loca Scripturarum, quae in epistolae ipsius margine notavi, consule. Quod attinet ad vocem illam *Sermonem*, qua scilicet Divinum Verbum unigenitus Dei Patris significatur, vide quae num. 20 diximus. Num voces hae, *id est filium*, glossema quoddam scriptoris sint a margine in

epistolam ipsam illapsum, an ab Hilario ipso proveniant, dijudicet Lector. Postremam sententiae hujus partem, *nam est et ipsis non peccare liberum*, etc., illustrant ea quae n. 106 tradidimus; ea quoque, quae Petavius aliique Theologi, et interpretes *de Opificio sex dierum* disserentes docent.

111. Ut ea de re certior sis, vide Theologos peculiari tractatu *de Opere*, (seu de opificio) *sex dierum* disputantes, interpretes quoque, atque inter caeteros Steuchum nostrum Eugubinum eleganti similitudine sententiam hanc illustrantem (*in Cosmopoeia*).

112. Causam hic affert Hilarius, ob quam peccatum originale trahamus, quia scilicet derivamur ab Adamo, in cujus voluntate posterorum voluntates constituerat Dominus: derivamur, inquam, ab Adamo jam inobediente, ideoque etiam reo, quique secum in perniciem posteros traxit. Hoc de argumento si pro dignitate agere voluero, infinitus propemodum ero: quam ob rem Lectorem rejicio ad Theologos, qui copiose de eo disserunt. Hilarii loca ad rem praesentem conducentia si quis consulere velit, ea adeat, quae ad paginae calcem allego .

113. Ea de re si quis dubitet, consulat (ut reliqua sileam) caput IV Genesis: videbit enim Deum perquirentem Cain homicidii reum, eumque hortantem ad poenitentiam. Memoranda sunt praesertim ista (**Cap. IV, 7**): *Nonne si bene egeris, recipies: sin autem male, statim in foribus peccatum* (id est, poena peccati) *aderit? Sed sub te erit appetitus tuus, et tu dominaberis illius*. Recole etiam quae diximus num. 106. Quod si hic quoque Hilarium optas, lege, obsecro, quae docet

ille in Commentariis ps. CXVIII (**Littera XXII, n. 3 et pag. 412 tom. I, Aequitatis autem, etc.**

114. Id indicatur a Christo ipso, dum haec ait (**Matth. XXIII, 37**): *Jerusalem quae occidis prophetas, et lapidas eos qui ad te missi sunt! Quoties volui congregare filios tuos, quemadmodum gallina congregat pullos suos sub alas, et noluisti.* Neque vero necesse est, ut Jerosolymae nomine hic intelligamus Jerosolymae incolas; sed vocabulum hoc referre commode possumus ad humanum genus, et speciatim ad genus Jacob: nisi enim humanum genus universim denotaretur, haud apte sanguinis Abelis a Caino fusi facta fuisset a Christo mentio. Aptissima hoc super argumento tradit Hilarius in iis, quos ad paginae calcem designo, locis.

At, ne videar uno Hilario inniti, Augustinum Hilario adjungo haec edocentem (**lib. XII contra Faustum, c. 35**): «Misit Sermo Dei legem per servum suum, nec profuit in peccatis mortuo generi humano; quae tamen non sine causa missa est; ille enim misit, qui sciret eam prius mittendam: venit ipse, conformavit se nobis, factus particeps mortis nostrae, et vivificati sumus, etc.

Sed prae his omnibus uberius, atque eloquentius argumentum hoc pertractat Gregorius Magnus, cujus monita ne praetereat Lector, velim. Etenim commentariis caput XX Matthaei illustrans, explicansque parabolam illam, in qua *Regnum coelorum simile dicitur homini patrifamilias, qui ad excolendam vineam suam operarios conduxit*, ea tradit, quae mirifice sententiam hanc illustrant. Vide etiam interpretes in versiculum 1 epistolae ad Hebraeos: *Multifariam, multisque modis olim loquens Deus Patribus in prophetis*, etc.

115. Peccatum Adami, quod omnes contraxerunt, perspicue innuit; atque ex eo ostendendi necessitatem dominicae incarnationis, praedicandaeque divinae pietatis erga genus humanum, occasionem sumit Hilarius; quod alibi, et saepe facit. Quis enim hominum reconciliare nos Deo poterat, si omnes in Adamo peccavimus, et nascimur *filii irae, filii vindictae*? Erat itaque opus, ut carnem nostram sumeret unigenitus Dei Filius, *sanctus, innocens, impollutus, segregatus a peccatoribus* (**Hebrae. VII, 26**), atque in ea satisfaceret Deo irato. Disserunt hoc de argumento Theologi, et Petavius in primis, qui plurimos eam in rem Patres allegat (**lib. II, de Incarnat., cap. 12, 13 et 14**). Unum hic affero Ambrosium haec elocutum : «Ipse est solus, qui redimet hominem vincens pietate germanos, quia pro alienis sanguinem suum fudit, quem nemo potest offerre pro fratre . . . sed quare solus hic redimet? Quia nemo potest eum aequare pietate, ut pro servulis animam suam ponat: nemo integritate, omnes enim sub peccato: omnes Adae illius subjacent prolapsioni: solus Redemptor eligitur, qui peccato veteri obnoxius esse non possit.

116. Quod ad priorem illam sententiam attinet: *ne in totum diabolus triumpharet*, ea denotat priora illa, et incarnationem praecedentia tempora, quibus sane *triumphare* visus est daemon: adeo cuncta vitiis obsita erant, et idololatriae tenebris involuta. Indicat id saepe Paulus, veluti cum haec ait (**Ad Tit. III, 3**): *Eramus enim aliquando et nos insipientes, increduli, errantes, servientes desideriis et voluptatibus variis, in malitia, et invidia agentes, odibiles, odientes invicem. Cum autem benignitas et humanitas apparuit Salvatoris nostri Dei: non ex operibus justitiae, quae facimus nos, sed*

secundum suam misericordiam salvos nos fecit per lavacrum regenerationis et renovationis Spiritus Sancti, quem effudit in nos abunde per Jesum Christum Salvatorem nostrum: ut justificati gratia ipsius, haeredes simus secundum spem vitae aeternae. Allinia docet idem Paulus versiculis 9 et 10 capitis I epistolae II ad Timotheum: *Qui (Deus) nos liberavit, etc.*

Quod vero attinet ad partem alteram, *nam hoc illi nomen est*, notant omnes, vocabulum hoc *Diabolus*, significare *criminatorem*, seu criminum auctorem.

Tertia demum pars, *postquam homini invidit*, innuit locum illum libri Sapientiae (**Sap. II, 24**): *Invidia autem diaboli mors introivit in orbem terrarum*: innuit quoque verba illa Pauli (**II Cor. XI, 3**): *Serpens Evam seduxit astutia sua*, et alia his affinia. Quamquam expressissime Luciferum homini ab ipsa ejus origine invidisse, nonnulli tradunt: sed eidem jam condito certe invidisse ii docent, quos allegat Petavius (**De Angelis l. III, 2, 16, 17, etc.**). Hos consule, obsecro: quibus adde Chrysostomum in eo, qui ad paginae calcem allegatur, loco (**Homil. XXII in Genes. num. 2, pag. 195 tomi II edit. Montfaucon**).

117. Ea quae ex Epistolis Pauli modo attulimus, huc commode referri possunt.

118. Stricte hic Hilarius rationes, ob quas Verbum Dei incarnatum est, comprehendit. Ac prima quidem est, quia per Filium reparari lapsum hominem conveniens erat, per quem homo erat conditus. Athanasius, Hilarius, Cyrillus, Augustinus, Fulgentius, Chrysologus, Leo papa, Alcuvinus et

Ivo Carnotensis eandem rationem inculcant locis iis, quae Petavius allegat (**De Incarnat. II, VI, 16, et rursus cap. XV, num. 2, 3 et 4**). Ne cunctos videar praeterire, Leonis verba (**Serm. XII de Passion., cap. 2**) adduco: «In hac ineffabili unitate Trinitatis (*inquit Leo*) cujus in omnibus communia sunt opera atque judicia, reparationem humani generis proprie filii persona suscepit: ut quoniam ipse est, per quem omnia facta sunt, et sine quo factum est nihil, quique plasmatum de limo terrae hominem flatu vitae rationalis animavit, idem naturam nostram ab aeternitatis arce dejectam, amissae restitueret dignitati, et cujus erat conditor, esset etiam reformator, sic consilium suum dirigens in effectum, ut ad dominationem Diaboli destruendam magis uteretur justitia rationis, quam potestate virtutis.»

119. Vereor ne error irrepserit in verba illa, *hominem patienter tolerare*, legendumque sit *hominem patiando e potestate daemonis tollere*, aut aliud hujus generis, quo significetur redemptio passione peracta. Aliquem tamen laudabilem sensum habere possunt haec ipsa verba. Christus enim humanas infirmitates patientissime toleravit, hominumque peccata et tulit in se, et portavit in ligno, et adeo nostri est misertus, ut, dum extrema quaevis ab hominibus pateretur, exclamaret ad Patrem: *Pater, ignosce illis: quod enim faciunt, nesciunt* (**Luc XXIII, 34**). Nisi fortasse velis eundem sensum habere haec Hilarii verba, atque illas vulgatissimas Ecclesiae preces: *Deus, qui omnipotentiam tuam parcendo maxime et miserendo manifestas*, etc. Utcumque sit, ea quae subsequuntur de potestatibus hujus saeculi superatis, morte devicta, et caeteris, quae Hilarius prosequitur, iis illustrantur Patrum locis, quos indicavi

annotatione 115; centesima vero decima octava ea illustrantur, quae subsequuntur: *qui in factura hominis particeps cum Patre fuerat*. Vide etiam quae annotatione 100 et 101 allegavimus. Ut ea confirmes Hilarii verba, *qui et se posset in homine celare, et hominem cum Deo mixtum virtutes perficere et exhibere*, audi Augustinum in eadem sententiam haec proferentem (**in Psal. LVIII, 7**): «Accessit ergo homo (*intellige, Christus, seu unigenitus Dei factus homo*) ad illas omnes passiones, quae in illo nihil valerent, nisi esset homo. Sed si ille non esset homo, non liberaretur homo. Accessit homo ad cor altum, id est cor secretum, objiciens aspectibus humanis hominem, servans intus Deum: celans formam Dei, in qua aequalis est Patri, et offerens formam servi, qua minor est Patre.» Nolim porro putes, superiora verba aut Nestorianis favere, aut Eutychianis: Nestorianis illa, *qui et se posset in homine celare*: Eutychianis vero subsequencia, *et hominem cum Deo mixtum*. Memineris, obsecro, quibus temporibus Hilarius haec scripserit; diu scilicet ante exortam Nestorii et Eutychetis haeresim, ideoque iis temporibus, quibus liberioribus his locutionibus uti tuto licebat. Hinc mirum non est, si his utatur. Atque ea quidem loca, in quibus *hominem* veteres Patres appellant naturam humanam a Verbo assumptam, tam crebra sunt, ut ea pigeat recensere. Ea vero, in quibus voce *mixtus*, ad denotandam unionem Verbi cum natura humana, utuntur, non aliud indicant, nisi unionem Verbi Divini cum natura humana.

120. Consule ea Scripturae loca, quae in epistolae ipsius calce indicavi.

121. Omnes fere veteres Patres Virgineum Christi partum Daemonem latuisse aiunt; sed causam hujusce divini consilii

plerumque non afferunt. Duas valde probabiles hic adducit Hilarius, quarum prima est: ne Daemon vereretur Christum tentare, quem scilicet non tentasset, si Deum nosset: et ut magis appareret victoria, quam de daemone retulit Christus, qui minus diaboli victor appareret, si sine ejusdem diaboli accessu, et tentationibus diabolus vinceretur. Itaque voces illas, *et minus prostratus*, sic accipere possumus, ut vel addenda sit vel certe intelligenda particula *ne*: id est, *et ne minus prostratus*, etc. Accipere tamen ita etiam possumus, ut per se sententia illa persistat.

122. Prior hujus sententiae pars ea innuit, quae de Virgineo Christi conceptu docet Lucas. Pars altera rationem affert cur Christus diu moratus sit inter homines; ut scilicet illius divinitatem per ejus dogmata et miracula tum praecedentia illius ortum, tum etiam ab eo peracta assequeremur, concurrentibus ad eandem testificationem Angelorum nuntio, et canticis, adventu magorum, veteribus prophetiis, Simeonis pariter et Annae prophetissae, Joannis quoque Baptistae testificationibus. Horum partem attingit Hilarius num. 26 et 27 lib. II *de Trinitate*, quae loca rogo ut consulas. Ne quid porro dissimulem, suspicatus sum aliquando, legendum esse *discerent demum haec omnia*, etc. Vel, *ut omnes ferre discerent Deum*, id est legi Christi subjici. Num recte, judicet Lector.

123. Duo emendavi, quae depravata reperi in codice: legitur siquidem in eo *perterriti*, cum procul dubio legendum sit *praeteriti*, id est, ii, qui adventum Domini praecesserunt. Legitur quoque: *Quibus hoc his oculis*, etc., omisso verbo *videre*, aut *inspicere*. Quod si quis ut oculos mentis oculis corporis opponat, vocem *his* retinere velit, per me

quidem licebit, dummodo
verbum *videre*, aut *inspicere* adjungat . Duo porro hic docet Hilarius: primum quidem, Christi Domini adventum praedictum fuisse in lege et prophetis: alterum, cur praedictus is fuerit; ac postremi duas causas adducit, quarum prior praesentes afficit, praeteritos altera. Ideo scilicet multo ante praedictum vult hujus modi adventum, ne rem tam mirabilem praesentes credere recusarent, quandoquidem jam diu tam certis, perspicuisque praedictionibus innotuerat. Ideo vero iis, qui Christi Domini adventum antecedeabant, praedictus fuit adventus ille, ut in venturum Messiam crederent, et ab eo se consecuturos salutem sperarent: hinc crebrae illae voces (**Isai. LXIV. 1**): *Utinam dirumperes coelos*, etc. *Rorate, coeli, desuper*, etc. (**Isai. XLV, 8**), et similes aliae. Immo Christus ipse aliquando testatus est (**Joan. VIII, 56, Ut videret diem meum**) optasse Abrahamum *videre diem illius*: id est, ea tempora, quibus Unigenitus Dei assumpto humano corpore inter nos degit, humanum genus exemplis, et monitis suis erudiens, morte vero sua salvaturus. Porro Christi Domini adventum jam pridem fuisse praedictum, cum alii multi, tum praesertim ostendit Cyrillus Hierosolymitanus, cujus 12, et 13 Catechesim, obsecro, legas. Sed quis Hilarium omiserit, quippe qui ipsum, quod hic paucis, alibi luculenter exequitur? Nonnulla indico ex plurimis. Sunt porro numerus 13 commentariorum in psalmum LIV (**Pag. 123 tomI I**); numerus 1 commentariorum in psalmum LXI (**Pag. 161 tomI I**); numerus primus comment., in psalmum LXVI (**Pag. 208 tomI I**); numerus vicesimus comment. in psalm., LXVIII (**Pag. 253**); numerus primus comment. in ps. CXXXI (**Pag. 500**); numerus XXXVIII libri IV de Trinitate (**Pag. 97 et 98 tomI II; et pag. 123 tomI I**); ac

denique, ne in singulis immorer, dum psalmos explicat, magnam horum partem ad Christum refert: id quod is fatebitur, qui ipsos Hilarii tractatus in psalmos legerit. Nonnulla de hoc argumento attuli in annotationibus in quemdam S. Autipatri sermonem, in Vaticana bibliotheca repertum, quem paucis ab hinc mensibus edidi (**In tomo XLIII Opusculorum a Patre Calogera collectorum**). Vide ibi annotationem 18 et subsequentes.

124. Post voces illas, *majestatis et bonitatis suae*, addidi vocem *speciem*, cum haec, aut altera affinis in codice desit. Deinceps in codice legitur *susceperant*: sed omnino legendum puto *susceperat*, idque refero ad Christum, qui venit ad tollenda peccata mundi. Paulo obscurior videtur hic esse syntaxis; sed eam immutare nolui, ne plus aequo audacior apparerem. Num aliqua desint, judicabit, qui periodos superiores expenderit. Codex ita scriptus est, ut legi etiam possit: *quod si Deus . . . ostenderet, forsitan*, etc.

125. *Parto corpore* intellige *assumpto corpore*. In calce epistolae ea Scripturarum loca notavi, ad quae oculos intendisse Hilarium, arbitror. Si loca ea, quibus Patres id ipsum persequuntur, afferre studuero, infinitus propemodum ero. Notant porro interpretes Scripturarum et Theologi, atque in primis Petavius (**De Incarnat. lib. II, cap. 6, 1, etc.**), duos praesertim ob fines humanam carnem a Domino Jesu fuisse assumptam, quorum prior est, exemplis et monitis suis nos erudire; alter, morte pro nobis tolerata, ex daemonis potestate eripere humanum genus.

126. Indico in calce epistolae ea Scripturae loca, ad quae respexisse Hilarium puto. Verba porro illa, *per mortem*

hominis, quoniam ab amanuensi depravata fateri non cogimur, vel explica *propter mortem hominis* (quam scilicet homo in Adamo subierat, et ad quam vincendam Christus Dominus crucem pertulit); vel, *morte hominis*: Christus enim mortuus est eo mortis genere, quo solent mori homines. Vocem *Immortalis* refer ad Christum, qui, utpote Deus, per se *immortalis* erat.

127. Loca Scripturae, quae in calce epistola indico, consulat Lector. Consulat pariter eos Patres quos hoc super argumento Petavius allegat (**De Incarnat. lib. II, cap. 6**). Duos tantum adducere hic libe., Hilarium, et Cyrillum Hierosolymitanum (**Catech. XIII et XIV**), quorum testimonia ad paginae calcem innuo. Recole quae diximus, n. 115 et 118. An error est in iis verbis: *In perniciem hominis, et salutem*, etc.? An ea denotant, quidquid tentasset homo ad salutem adipiscendam inutile futurum fuisse? Aliorum iudicium opto.

128. Recole quae num. 119 tradidimus, ut vim assequaris locutionis illius: *triumphans homo cum Deo*.

129. Verba haec, *quia cum Deo quisquis se conjunxerit, mori videri potest, non potest interire*, paulo obscuriora nonnullis visa sunt. Perspicua fiunt, si ea referas ad mortem perpetuam, quam non subibunt, qui Christo conjuncti perstant. Si vis ad Christum ipsum referre, eundem habent sensum, atque illa Petri verba (**Act. II, 24**): *Quem (Christum) Deus suscitavit, solutis doloribus inferni, juxta quod impossibile erat teneri illum ab eo: David enim dicit in eum . . . Quoniam non derelinques animam meam in inferno, nec dabis sanctum tuum videre corruptionem*: interitum quippe, cujus hic

mentionem facit Hilarius, idem esse arbitror, ac *corruptionem*, quam a Christo arcent David et Petrus. Juvabit porro ad Hilarii sensa penitius a sequenda, ea consulere, quae Clariss. Monachus S. Mauri, editor Operum S. Hilarii, paragrapho III praefationis docuit (**N. 98 et seq., pag. 32 tom. I**). Sane voce hac *interitus* exterminium ab Hilario intelligi fatebitur, qui haec audiet (**In ps. LXIII, n. 9**): «Qui vero praedicabit animae cum corpore occasum, audiet animam non esse terrenam, sed ex afflatu Dei ortam elementis corporis admisceri: mortem autem, non interitum esse, sed discessionem ejus a corpore.»

130 Post voces illas, *extincto inimico vitam*, adjeci *homini*, id exposcente ordine ipso, ac vi disputationis. Audi porro, quanta elegantia, et verborum copia hoc ipsum argumentum alibi pertractet Hilarius (**In ps. LXVIII, n. 14**). «Cum cohaeredes, et concorporales, et comparticipes Christo gentes fierent cum mors postquam in Deo esset grassata, desineret; cum lex peccati, quae in carne nostra est, tolleretur; cum revelationem filiorum Dei congemiscens omnis creatura speraret; cum in passione unigeniti Dei omnium ante constitutionem mundi causarum et originum consummaretur effectus; principem saeculi judicando, hominem ex peccati lege redimendo, creaturis a corruptionis vanitate, cui servierant, liberandis, nequitiis spiritalibus Domini morte damnandis, Deo in omnibus et per omnes aeternitatis munere, et immortalitatis nostrae claritate laudando. Omnia autem haec virtutis resurrectionis implevit: quia per primitias ex mortuis ab hominum genere morte depulsa, in auctores mortis aeternae mortis poena decreta est.» Praeclara etiam multa in idem argumentum tradiderat n. 6, et

n. 19 tractatus in psalmum LXVIII . Affinia autem, ne dicam eadem cum iis, quae nostra habet epistola, tradit capite tertio commentariorum in Matthaeum (**N. 2, pag. 667**). Ecce illa: «Qua rerum ratione indicat (*quadraginta dies, quibus Jesus jejunavit, et postea esuriit, innuit Hilarius*), post quadraginta dierum conversationem, quibus post passionem in saeculo erat commoraturus, esuritionem se humanae salutis habiturum. Quo in tempore expectatum Deo Patri munus, hominem, quem assumpserat, reportavit.» Sed, ne unice Hilarium citare videar, nonnullos alios Patres indico e plurimis, quos tu lector consules, Cyrillum (**Catech. XIV**), Nyssenum, Augustinum, seu alium quempiam auctorem sermonis 176 *de Tempore*, et Leonem Magnum .

131. Fuere nonnulli, quibus placuisset, ut Hilarius expressius de Spiritus Sancti divinitate locutus fuisset; idque facile assequimur ex iis, quae in praefatione in libros *de Trinitate* collegit (**Num. 12**) doctissimus Monachus S. Mauri, cui editionem S. Hilarii debemus. Sed ejusdem Sancti Spiritus cum Patre et Filio aequalitatem, ac consubstantialitatem procul dubio asseruit Hilarius: quod quidem is fatebitur, qui ad ea, quae in ea praefatione traduntur (**Num. 15**), advertet animum. Neque porro persuasionem hanc attenuat, ea, qua in hac epistola utitur, phrasis, nempe, *pro se vicarium dimisit Spiritum Sanctum*. Nimirum (quod alibi etiam monui) eo tempore Hilarius scripsit, quo nondum exortus erat Macedonii error, accensentis scilicet creaturis Spiritum Sanctum: ideoque paulo liberius scripsit, imitatus (quod alibi interdum facit) Tertullianum haec scribentem (**Lib. de Praescript. Haereticor. c. 13**): «Regula autem est fidei Jesum Christum sedisse ad dexteram Patris, misisse vicariam

vim Spiritus Sancti, qui credentes agat.» Si Tertulliano tum plane orthodoxo haec scribere licuit, cur non licuit Hilario, praesertim cum in catholicum ac probabilem sensum facile ea deducantur? Dicitur scilicet hac significatione Christi *vicarius* Spiritus sanctus, quod intima sua inspiratione, et interno afflatu consolatus est Apostolos, adjuvit quoque et direxit, et, si vis ita loqui, permovit eos ad ea opera, ad quae Christus monitis exemplisque invitavit. Dicitur etiam Christi vicarius, propterea quia donis in Apostolos infusis, miraculorum reddiderit effectores, sicut effectores eorundem miraculorum eos reddiderant Christi auctoritas et praecepta. Aliis de causis dicitur Spiritus Sanctus supplere vices Christi, veluti quod donorum ubertate et conformatione plenissima divinae voluntati iis infusa compenset corporalem et sensibilem Christi Domini absentiam; aliisque affinibus, ob quas *alius Paraclitus* appellatus est a Christo ipso (**Joan. XIV, 16 et 17**). Perstitimus hactenus in locutione illa: *pro se vicarium dimisit Spiritum Sanctum*. Ut autem aliquid de iis vocibus dicam: *Ut hominibus credentibus et auxilio esset, et sanctificationi*, illud gratiae genus, quod *actuale* Theologi vocant, voce illa *auxilio*; illud vero, quod *habituale*, voce altera *sanctificationi*, denotari arbitror. Quod si earum etiam gratiarum genus, quas *gratis datas* iidem theologi appellant, hic pariter denotari affirmes, ego quidem minime obsistam. Etenim et hoc ipsum gratiarum genus *auxilio* Ecclesiae est, et *sanctificationi*, quatenus sanctam denotat, quam sic adjuvat Deus, et alios invitat, ut eam ingrediantur, et sancti fiant.

132. Id est, hactenus per ordinem nostram exposuimus de Christo sententiam.

133. Postquam satis in superioribus hujusce epistolae partibus suam de Patre et Filio sententiam declaraverat Hilarius, transit ad tertiam sanctissimae Trinitatis personam, Spiritum Sanctum scilicet, de quo statim profert, in eum pariter credendum esse: deinde de eodem Spiritu Sancto pronuntiat eum universa, quae postmodum fierent, et inspirare, et sanctificare suae substantiae . . . Sed quaenam (inquies) sunt, quae *postmodum fierent*? An Ecclesia in Christo, veluti angulari lapide Judaeos et Gentiles jungente aedificata? An sacramenta, ac praesertim baptismus, super cujus aquas Spiritum Sanctum ferri dixere Veteres? An peccatoris cor, quod in conversione creari dicitur, ut illius renovatio indicetur? Utrumque commode admitti potest. Suppleri vero potest, quod periodo deest, *communicatione*, aut *munere*, aut aliud aliquid affine, quoniam ex iis, quae docet Petavius, discimus in justificatione Spiritum Sanctum ipsum nobis communicari. Quae nuper dixi de duplici genere gratiae, de *actuali* scilicet, et de *habituali*, mihi quidem videntur rursus hic tradi verbis iis: *Et inspiraret, et sanctificaret*, etc.

134. Meminerit lector, hic retractare Hilarium, et accuratius explicare, quae in priori epistolae parte summatim tradidit. Neque porro locum hunc copiosius illustrare conveniens duco, cum ea jam docuerim, quae ad eundem illustrandum valde apta sunt. Recole itaque quae dixi numeris 23, 24 et 30. Videtur autem hic aliquid desiderari praeter vocem *communicatione*, quam addendam esse dixi.

135. De unitate baptismi egimus num. 25. Per baptismum porro deleri peccata, indubitatum est, et manifesto a theologis demonstratum. Hilarius, qui hic strictim fidei nostrae capita complectitur, unicum allegat Scripturae testimonium, quod in

Vulgata nostra sic integrum legitur: *Quod et vos nunc similis formae salvos facit baptismus: non carnis depositio sordium, sed conscientiae bonae interrogatio in Deum per resurrectionem Jesu Christi.*

136. Recole quae annotavi num. 27.

137. Arbitratus sum aliquando aliqua hic deesse; neque enim statim apparet, prioribus verbis (nimirum: *post haec ordo exigit credere resurrectionem mortuorum in eadem carne*), subsequencia cohaerere. Cohaerent tamen, et ea sic explico: Credenda est resurrectio mortuorum; etenim per discessionem animae a corpore non interit, nec prorsus perit homo, sed sapienti Dei cuncta praevidentis consilio post mortem perstat statuto tempore resurrecturus et judicandus. Quod si putes, melius fuisse homini non esse aeternum, quam esse, scito Deum, antequam hominem conderet, probe agnovisse, quid melius foret. Itaque si *aeternum* condidit, id melius fuisse dicendum est. Quae deinceps afferemus, explicationem hanc ipsam confirmant. Addidi vocem *Deus* (*praescius sit Deus*), quae deest in codice, ut sententia constaret.

138. *Homo qui fit*: id est constat; nisi malueris legere *qui sit*; id est, qui est: utitur enim (quod alibi dixi) saepe subjunctivo pro indicativo Hilarius. Ut ad sententiam ipsam veniam, a ratione theologica ad Scripturam transit Hilarius, adducitque librum *Sapientiae*, quem et Salomoni tribuit (quatenus scilicet Salomonis sententiae in eo colliguntur), et aptum putat ad id, de quo agit, evincendum, ideoque canonicum judicat. In Vulgata autem locus ille sic se habet: *Deus creavit hominem inextermabilem*. Num aliqua hic desint, ex Scriptura pariter desumpta, ad id, de quo

agimus, confirmandum, an non; judicaverit lector. Profecto voces illae, *pauca ad exemplum ponam*, duo saltem loca, quae adducerentur, videbantur exposcere.

139. Suspicionem illam meam, quam nunc indicavi (deesse scilicet hic nonnulla), augent illa ipsa verba, quae ex Genesi adducuntur: videntur enim indicare alia Hilarii verba, quibus moneretur Lector, hominem peccando sibimet eripuisse corporis immortalitatem: quam ob rem vetuit Deus, ne ex ligno vitae, qua mors arceretur, homo comederet. Anceps porro haereo, num verba illa, *utique ut immortalis perseveraret*, glossema olim fuerint verborum illorum, *Deus condidit hominem ad immortalitatem*, quod a margine in textum ipsum epistolae transierit; an potius his statuatur Hilarius ipse, quod tametsi peccando corporis dissolutionem, ideoque hoc sensu mortem incurrerit homo, adhuc tamen immortalis perseverat, in ea scilicet parte, quae *interior homo est* (**V. n. 103**), et quae omnino, seu, ut cum Scholasticis loquar, *absolute, et independenter a quavis conditione*, immortalis fuerat constituta. Postremum hoc magis placet.

140. In Codice legitur *quid*, ubi ego substitui vocem *quis* (*Quid? nisi homo*, etc.). Si priorem illam retinere vult Lector, retineat per me licet, dummodo ea vox reliquis concordet. Verba illa, *homo, qui immortalis a Deo factus fuerat*, interiorem hominem, seu animam denotant (**Vid. n. 103**); nam haec natura sua immortalis est, corpus autem per gratiam, a qua peccando decedit.

141. Post verba illa: *jam enim erat in transgressionem*, in codice haec adduntur, *a peccato possidebatur*, quae deleui,

propterea quia manifestum glossema sunt praecedentium verborum, *jam enim erat in transgressionem*, quod ex margine in epistolam ipsam illapsum est. Superioribus vero illis verbis, quae incipiunt: *Sed credo*, etc., hanc inesse arbitror significationem: Si forte Lectorem moveat, quod homo a ligno vitae sumendo prohibitus sit, noverit id hominis ipsius bono esse factum. Scilicet jam reus admissi criminis erat. Itaque si ad arborem vitae accessisset, cujus esu vitam continuasset; nec suam novisset culpam, nec spem suam in Christum incarnandum direxisset, ideoque eandem culpam suam dolore, castigationibus, ac poenitentia minime delevisset. Consultum itaque illi est, dum ab arbore vitae comedenda prohibitus est. Ante Hilarium haec tradiderat Novatianus, si is auctor est libri *de Trinitate*, qui ipsi tribuitur (**c. 1**): «Nam et quod requiritur, non ex ignorantia venit, sed spem hominis futurae in Christo et inventionis, et salutis ostendit: et quod, ne de ligno arboris vitae contingat, arcetur, non de invidiae maligno livore descendit sed ne vivens in aeternum, nisi peccata Christus ante donasset, circumferret secum in poenam sui semper immortale delictum.» Vetustam querelam de homine ab esu arboris impedito si alibi ab Hilario allatam et breviter repulsam videre cupis, eum locum, quem ad paginae calcem indico consule (**In ps. CXVIII, litte. XVI, n. 9, p. 380 t. I, Cum Adam de paradiso, etc.**).

142. Hunc inesse arbitror superiori sententiae sensum: Consultum itaque, et utiliter provisum est homini, qui vera factura Dei est (**Vide n. 97, etc.**), ut qui temporariam dissolutionem subire cogitur, expulso per Christi merita et gratiam malo, excitetur in vitam, per resurrectionem scilicet, de qua antea locutus fuerat (**V. n. 136**).

143. Vereor, ne aliquid hic desit. Caeterum sensus adhuc perstat, tametsi nihil desit. Nimirum sic interpretari sententiam hanc possumus: id est, *semper permanet homo*, sive quia permanet homo interior (anima scilicet, quae minime dissolvitur); sive (quod tamen eodem recidit) quia tametsi immortalitatem amiserit corpus, eam tamen non amisit animus.

144. Objectioni, quam experientia ipsa dictat (omnes enim morimur), occurrit Hilarius: negatque nos vere, seu prorsus interire, sed tantummodo separari ait: perstat enim individuus animus, corpus vero constituto a Deo tempore resurget, et ab anima assumptum Christo iudici se sistet. Quaenam sit vis vocum harum, *non interire hominem, sed separari*, assequeris ex num. 129. Recole, obsecro, verba illa: «Qui vero praedicabit animae cum corpore occasum, audiet animam non esse terrenam, sed ex afflatu Dei ortam elementis corporis admisceri: mortem autem non interitum esse, sed discessionem ejus a corpore.»

145. In codice ad hunc modum legitur: *sed ad resurrectionis timet Dei iudicium reservari*: errore, me quidem iudice, manifesto: cum procul dubio legendum sit, *ad resurrectionis diem iudicium reservari*. Delevi autem vocem *timet*, quia veteres omnes, cum de divino iudicio agitur, *timorem* inculcaverunt: hinc notula addita est, ut puto, in margine, *time*, seu, si vis, *timet*, a margine vero illapsa est amanuensis inscitia in epistolam ipsam. Qui veteres codices pervolvere consueverunt, saepissime in haec offendunt. Venio nunc ad sententiam ipsam. Obscura sane sunt ista: *nec assumere materias hominem ex quibus corpus est fabricatum*. An hic eorum opinionem rejicit, qui post

mortem repeti ab animabus priora corpora arbitrabantur, et *Deos manes, Deosque lemures* ea de re confingebant? An potius docet hominem, cum resurget, non habiturum illius generis corpus, ex quo primitus constitit? Quis enim dicet nos luteum habituros esse corpus, cum ex *luto* humanum corpus *fuerit fabricatum*, et moneat Apostolus, Deo caros in resurrectione immutandos id est, multo praestantius corpus habituros esse?

146. Rationem reddit, cur omnes, nullo prorsus excepto, divino judici praesentabimur: cum enim et pro omnibus mortuus fuerit, et omnium tum hominum, tum Angelorum Judex electus sit Dominus Jesus, nullus erit, qui ab ejus judicio, quod propterea universale, et postremum erit, se queat eripere.

147. Fortasse vocula *nam* ad eum modum hic adhibetur, quo saepe in Scripturis ; ita scilicet, ut superiorum dictorum rationem minime reddat, sed vices habeat particulae *Et*. Verbum *expingi* (si nullus amanuensis error hic inest) sic accipe, ut Hilarius sumpserit verba illa Pauli: *Omnes enim nos manifestari oportet ante tribunal Christi, ut referat unusquisque propria corporis, prout gessit sive bonum, sive malum (II Cor. V, 10)*, quasi vox illa *referat* idem sit ac *repraesentet*, seu *exhibeat*, adeo ut nota futura sint omnibus opera nostra, quaecumque illa sint, sive bona, sive mala. Voces illae, *secundum voluntatem ejus*, aut praedestinationem denotant , aut indicant illos, qui recta gesserunt opera, id egisse, quod maxime optat Deus: *haec est enim voluntas Dei sanctificatio vestra*, inquit Paulus . Illa porro, quae extremo loco habentur: *unde nos appetamus*, etc., hortatio quaedam sunt, ex superioribus dictis consequens, et

valde apta ad excitandos homines ad recta opera. Recole etiam, si vis, quae n. 8, 27 et 28 tradidimus.

148. Difficilioribus emensis, longa adhuc, tametsi minus aspera, superest via. Traditis scilicet, explicatisque in superioribus duabus epistolae partibus orthodoxae fidei dogmatis, ad mores *personarum* (*Nunc ergo de persona tractemus*) recte instituendos se convertit Hilarius, instructionem suam in quinque partes dividens, quarum prima ad divites et pauperes dirigitur. Ad mares et foeminas altera. In tertia quid unicuique aetati conveniat explicat. Habet quarta communem quamdam exhortationem ad fideles omnes, quorum munia percurrit, eosque ad martyrium (si opus fuerit) subeundum incitat, et ad eversionem idololatriae: tum brevissimis monitis perstringit, quomodo in eo vitae genere, in quo unusquisque versatur, se recte ac laudabiliter gerat. In quinta denique de virtutibus disserit. Tametsi porro deinceps multo parcior in annotationibus apponendis futurus sim (fere enim perspicua per se sunt, quae docet Hilarius), aliquas tamen, cum scilicet conveniens id judicavero, adjungam. Loca porro Scripturae, quae in calce paginae indico, ipse per se consulet lector.

149. En quomodo superiorem Pauli locum Vulgatus interpret exhibeat: *Divitibus hujus saeculi praecipe non sublime sapere, neque sperare in incerto divitiarum suarum, sed in Deo vivo, qui praestat nobis omnia abunde ad fruendum, bene agere, divites fieri in bonis operibus, facile tribuere, communicare, thesaurizare sibi fundamentum bonum in futurum, ut apprehendant veram vitam*. Quod porro deinceps paucis docet Hilarius, alibi luculentius exsequitur. En quomodo «Divites quosdam insolentes esse praestat

opulentia, et maxime timorem Dei divitiarum fiducia inanis avertit: stulti, non intelligentes, hoc se magis religiosos oportere esse, quod divites sunt; quia gratiam referre largitori bonorum sibi desiderabilium conveniat: et hoc magis inexcusabilis avaritiae sit reatus, quia avaritiae necessitatem non excuset opulentia. Jam vero quam infelix fiducia est rei inanis: Deum contemnere habendo aurum, quasi aurum non ex Dei sit creaturis; aut aliquem per id, iudicio sanae mentis, beatae vitae acquirat profectum, quod sibi aurum jaceat suffossum; et hinc fiat non generalis animae, et corporis homo, aliusque possit esse, quam natus est; aut cum vita excedat, auro suo sit usurus in morte! Utetur plane, si eo recte utetur in vita, si esurientem pane suo aluerit, si nudum veste sua texerit, aut aegrum sumptu suo refoverit, aut captivum libertati suae reddiderit. Hae sunt plane ambitiosae apud Deum humani thesauri legationes, haec potentia deprecandorum criminum, et vera suffragia. Sic auro demutabimur, ut ex terrenis coelestes, et ex mortalibus simus aeterni» (In Psal. LI, n. 21, p. 90 tom. I).

150. Innuit fortasse Hilarius locum illum Epistolae Pauli Apostoli primae ad Timotheum (VI, 9): *Nam qui volunt divites fieri, incidunt in tentationem, et in laqueum diaboli, et in desideria multa inutilia*, etc. Sane Hilarius in eadem sententiam alibi: «Sed radix maxime iniquitatum in pecuniae cupiditate est: quam qui appetit, gravissimae tempestatis naufragio mergitur. Sequitur enim: *Nolite sperare in iniquitate, et in rapinas nolite concupiscere: Divitiae si fluant, nolite cor apponere*. Magnae enim in hisce desiderii sui et amoris illecebrae sunt: rapiunt ingenia, mentesque pendulas apprehendunt. Non solum itaque non concupiscendae earum

rapinae sunt, verum ab his voluntas nostra, etiamsi praebeantur fluantque, referenda est; ne desideratae cupitaeque dominantur. Non enim spebus nostris bona sunt coaeterna, neque nobiscum aut condescendunt in infernum, aut conresurgunt de inferno. Fides, pietas, continentia, benignitas expetenda est, et maxime Dei cognitio sectanda est. Caeterum haec vana, et per naturam sui ad omnem iniquitatum necessitatem captiosa, vitanda sunt» (**In Ps. LXI, n. 8, pag. 169 tom. I**). Denique indicat (nisi me fallit animus) locum illum Evangelii: *Estote misericordes, sicut Pater vester misericors est* (**Luc. VI, 36**): misericordia enim Deo efficimur similes.

151. Modum in dispensanda pecunia primum adhibendum ait, adeo ut, distribuatur quidem, sed non profundatur ac disperdatur. An tacite celebrem Ecclesiasticae pecuniae distributionem in Ecclesiae ministros, in aedificia sacra, et in pauperes hic indicet Hilarius, lector dijudicabit. Si revera indicat, in ea distributione pauperes praeferre videtur, quod et reliqui Patres saepe faciunt Annon ipsa Ecclesiastica et sacra vasa ad pauperes sublevandos sanctissimi iique doctissimi Episcopi saepe disperdiderunt? Verba illa, *non existiment finiri posse*, etc., tum superiorem, Pauli sententiam, tum celebrem illam Dei promissionem innuunt: *Benefacite, et mutuum date, nihil inde sperantes, et erit merces vestra multa Date, et dabitur vobis, mensuram bonam et confertam, et coagitatam, et superaffluentem dabunt in sinum vestrum* (**Luc. VI, 35 et 38**). Alibi, idque saepe utilitas eleemosynae in pauperes effusae commendatur. Paucissima loca seligo ex plurimis, eaque ad paginae calcem indico. Si quis multa tum ex Scriptura, tum ex Patribus collecta cupit,

Muratorium eo super argumento disserentem consulat. Deinceps etiam idem argumentum retractat Hilarius: *Non desit etiam*, etc. (Cap. 10, col. 742).

152. Id est, expenditur, seu insumitur: nisi velis, errorem amanuensis hic inesse, legendumque *deperditur*: videtur enim infidelibus id deperdi, quod pauperibus tribuitur: temere tamen et perperam.

153. Id quod antea proposuerat, nempe, *finiri non posse quod in usus pauperum contemplatione praeceptorum Dei dependitur*, statim probat ratione Theologica usus. Vox illa *confuerit* ex earum numero est, quae cum perraro a scriptoribus adhibeantur, in Hilario sunt speciatim notatae. Tamen apud veteres aliquando usitatam fuisse eandem vocem, demonstrat verbum *confert*, quod adhuc in usu est, estque portio (si licet ita loqui) verbi *consum*, quod idem valet, ac *prosum*. Ad utilitatem porro eleemosynae comprobendam praeter ea, quae ego modo notavi, plurimum virium ea habent, quae hic docet Hilarius, quaeque perspicua per se sunt. Periculum ex divitiis imminens postremo exequitur.

154. Quae divitibus servanda sint, statim proponit. Ea, quae numero proxime superiore Scripturarum loca notavi ad calcem paginae, sententiam istam aliqua ex parte illustrant: *Nec in isto saeculo, nec in futuro sentiet egestatem*. Alia si vis eodem spectantia Scripturae loca, adi Matth. cap. V, vers. 5, et caput VI, vers. 19, 20, et Luc. cap. XII, vers. 31, 32 et 33; et Act. cap. XX, vers. 33.

155. In epistolae ipsius calce notavi, quem respicit locum Hilarius, versiculum scilicet 17 capitis XIX Proverbiorum. Nunc lector excipiat, quid ad eum locum tradat egregius Calmetus. «*Foeneratur Domino qui miseretur pauperis, et vicissitudinem suam reddet ei. Dominus ipse illius debitor fit, eique cum foenore reddet, quae ipse pauperi erogaverit. Excipiat illum, quemadmodum ipse exceperit fratrem suum: miserebitur ejus, etc.* Non ait simpliciter: *Dat Domino, sed foeneratur.* Non recipiet dumtaxat ea, quae pauperi dederit, sed recipiet cum foenore. Aviditas nostra majoris lucri promissionibus erat allicienda, ait S. Basilius in Psal. XXVIII. Hoc foenus permissum est. Ditescere vis, et ex argento quaestum capere; illud large pauperibus eroga, ne verearis, quominus aes mutuatum dissolvant; Deus vas est, ipse tibi debet. *Cum pauper orat pro se, S. Augustinus in Psal. XXXVI ait, tamquam Deo dicit: Domine, mutuum accepi, fidedic pro me. Proinde et si non tenes pauperem redditorem, sed idoneum tenes fidejussorem. Ecce Deus tibi de Scriptura sua dicit: Da securus, ego reddo.*» Nec porro Hilarium ipsum praetereas volo, cujus scilicet in eo loco, quem in paginae calce noto, praeclara in hanc sententiam monita sunt .

156. Monuere jam pridem critici, fuisse interdum amanuenses, qui, ut eruditi apparerent, Scripturarum loca saepissime ex ingenio addiderunt. Hinc vetustiores codices non raro breviores sunt, et loca quidem Scripturarum indicata plerumque habent, minime tamen per totum allegata. Hoc ego in duobus Cypriani codicibus, quos possidemus, expertus sum. Sed et manifestum exemplum nobis nunc praebet locus ille, quem modo illustramus. Scilicet in codice ad hunc modum se habet: *Sciat praepositam esse misericordiam*

sacrificiis: dicente Domino: Beati misericordes, quia ipsi misericordiam consequentur. An haec Christi verba misericordiam sacrificiis praeponi docent? minime vero. Alibi igitur perquirendus est locus ille, quem Hilarius hic citat; in Osee scilicet, in cuius capite VI (**Vers. 6**) haec expressissima habentur: *Misericordiam volui, et non sacrificium* quibus affinia habes capite I Isaiae .

Quod si non scitulum fuisse velis amanuensem nostrum, sed imperitum, aut potius indiligentem, tum vero dicere commode potes, verba ista: *Dicente Domino: Beati misericordes*, etc., fuisse ab aliquo posita in margine ad illam Hilarii sententiam confirmandam, *ut beatior ex hoc judicetur*. Is vero a margine in Epistolam ipsam transferens aptavit loco non suo. Utcumque sit, hic sane delenda erant.

157. Id est, gloriam apud homines, qui eum laudabant veluti liberalem, et aeternam beatitudinem (*requiei* enim nomine aeterna beatitudo hic denotatur. Vide num. 47). Beatitudinem porro fuisse promissam iis qui misericordes in pauperes fuerint, ea ostendunt, quae numero 151, et subsequentibus tradidi. Vide quae scribit Hilarius in caput Matthaei XXVII .

158. A divitibus transit ad pauperes, quos conquisitis optimis argumentis consolatur. *Et primo quidem quod a Deo sit pauperi utili er provisum*, respiciens, ut puto, ad illa Apostoli Pauli verba: *Scimus autem, quoniam diligentibus Deum omnia cooperantur in bonum iis, qui secundum propositum vocati sunt sancti* (**Rom. VIII, 28**). Aut si vis ad illud Petri monitum (**I Petri V, 7**): *Ipsi (Deo) cura est de vobis*.

159. Objectionem praevenit, quam pauperes facere consueverunt, illamque dissolvit. Fortasse intelligendum est: *Quae frequenter corpori contraria est*; fovet enim affluentia luxuriam, ebrietatem, et reliqua hujus generis vitia, quae corporis vires imminuunt. Nolui tamen suspicioni meae ita fidere, ut vocem illam *corpori* adjungerem. Reliqua perspicua sunt et elegantissima.

160. In codice legitur *Vitam gerere*: manifesto utique errore, sed qui manifesto doceat, emendatione interdum egere codicem nostrum.

161. Innuit verbis illis, *non desit etiam ab ipso*, nisi plane fallor, monitum illud Tobiae senioris, cujus antea memini (**Num. 151**): *Quomodo potueris, ita esto misericors*. Nolo autem dissimulare, sic deinceps in codice legi: *quia sicut justus efficitur de frugalitate, si inferioribus, et non habentibus erogarit. Non vereatur*, etc., vitiosa procul dubio lectione, quam emandavi, ut novi, paucissima substituendo, nimirum haec verba, *dives liberalitate, ita pauper*: quae in codice non reperiuntur. Quod attinet ad epitheton *gloriosi* tributum Apostolo Paulo, consule num. 2.

162. Jam notavi in calce ipsius Epistolae, verbis illis: *Si vera fide, et propter salutem credere optavit, coelestes sibi divitias cooptet, et comparet*, etc., fortasse respicere Hilarium ad locum Isaiae XXXIII, 6: *Divitiae salutis sapientia, et scientia: timor Domini ipse est thesaurus ejus*. Addo, fortasse etiam respicere ad locum illum Psalmi CXVIII: *In via testimoniorum tuorum delectatus sum, sicut in omnibus divitiis*. Sane haec verba ita explicat, et commentario illustrat Hilarius (**in Psal. CVXIII, litt. 2 Beth., n. 9, pag. 286 tom.**

I): «Sunt opes in auro, sunt in argento, sunt in pecuniis, sunt in vestibus, sunt in domibus, sunt in agris; eorumque aut vitibus, aut oleis, aut frugibus: sed Domini propheta doctrinarum fruge perfectus est, et legis, ac prophetarum institutionum facultatibus dives est: et anteriore licet tempore, non tamen evangelicorum et Apostolicorum praeceptotum ignarus est. Novit enim et has divitias Paulus ad Corinthios loquens: *Gratias ago Deo meo semper pro vobis super gratiam Dei, quae data est vobis in Christo Jesu: quoniam in omnibus dilati estis in ipso, in omni verbo, et in omni scientia.* In his ergo dives est, et in his delectatur propheta. Caeterum non est existimandus saecularium opum comparatione delectatus esse, qui nisi cum contemptu, atque inopia saeculi, dives in Domino esse non potuit.»

163. Partem alteram moralis instructionis, quam explicandam suscepit Hilarius (**Vide num. 148**), nunc aggreditur, eamque ad diversam sexuum conditionem erudiendam dirigit. In codice porro nonnulla exstant, quae emendationis indigent: sunt vero ista: *omni gerere uni animo*, quae si ita legas, uti sunt scripta, sensu carent. Aut itaque ad eum modum legere debes, quo ego emendavi: id est, *omnia gerere uno animo concordēs*. Vel, si vis, *omni genere unanimes esse, et concordēs*. Facilior, et verisimilior prima est emendatio, quam propterea posui. De manuum porro elatione in oratione cum adhuc multi agant, ii praesertim, qui locum illum epistolae Pauli ad Timotheum illustrent: *Volo ergo viros orare in omni loco levantes manus puras sine ira et disceptatione* (**I Tim. II, 8**); tum certe agit Tertullianus in Tractatu de Oratione, ubi Orationis nomine (quod Hilarius ipse expresse ait) integram, ut ita loquar, completamque

orationem intelligit, publicam nempe, et quae sacramentorum susceptionem, id est, poenitentiae integrae, et communionis susceptionem complectitur. Tum porro a conjugali opere abstinendum jubet. Vide, obsecro, interpretes in haec Pauli verba (**I Corinth. VII, 5**): *Nolite fraudare invicem, nisi forte ex consensu ad tempus, ut vacetis orationi*: Nec Orthodoxos tantum, sed et externos, veluti Hugonem Grotium, aliosque ex Protestantium communione valde doctos.

164. In eum locum incidimus, qui explicationem fortasse non levem exposcit. Etenim vocabula haec, cum et varias subierint significationes, et multos denotent sacros ritus, ut in iis illustrandis tantisper consisteremus, operae pretium esset, si hoc ferret illa adnotationum brevitās, quam mihi proposui. In dico tamen locos eos, ex quibus intelligi haec penitissime possint. Interpretes omnes ad versiculum 1 capitis II Epistolae I ad Timotheum de *obsecrationibus, orationibus, postulationibus, et gratiarum actionibus* agunt. Eos consulat Lector. Sed in primis Augustinum consulat in eo loco, quem in paginae calce allego: quippe tum noscet, quid sit deprecatio, adoratio, et interpellatio, de qua hic Hilarius loquitur. Locum hunc Augustini, lectorem obsecro ne praetereat; copiosissime quippe, et luculentissime ea de re disputat. Atque ex hoc ipso Augustini loco assequetur, quid *voti* nomine intelligatur, cum jungitur *precationi*, sive *orationi*, sive *interpellationi*, seu *postulationi*. «Voventur autem omnia, inquit Augustinus, quae offeruntur Deo, maxime. Sancti Altaris oblatis, quo Sacramento praedicatur nostrum illud votum maximum, quo nos vovimus in Christo esse mansuros, utique in compage corporis Christi. Cujus rei sacramentum est, quod unum

corpus multi sumus. Ideo in hujus sanctificationis praeparatione existimo Apostolum jussisse proprie fieri προσευχὰς, id est, *orationes*, vel (ut nonnulli minus perite interpretati sunt) *adorationes*; hoc est enim ad votum, quod usitatus in Scripturis nuncupatur εὐχὴ» Atque in hac significatione censetur sumere Ecclesia vocem hanc, cum saepissime in Missae precibus *Votorum*, *votivorum munerum* mentionem facit. Restat exomologesis. Porro de exomologesi agunt multi, sed unum hic indico, quem adire possumus, Lectorem minime compellens, ut illius sententiam amplectatur, deprecans tamen, ut Patrum loca ab eo allegata consulat, expendatque. Albaspinæus is est observatione 26 et 27 libri II *Observationum*.

165. Ea Scripturarum loca, quae in calce epistolae ipsius noto, adeat Lector, eaque, quae Hilarius tradit, fortasse per se assequetur. Aliqua tamen, quae peculiarem animadversionem mereri videntur, hic exhibeo. Verba illa, *Viro enim omni competit sacerdotare Deo*, duobus modis intelligi facile possunt. Et quod talem agere debeant vitam viri omnes, qui Christianam fidem profitentur, ut eligi possint, tametsi uxorati, ad Sacerdotium. (Et sane Hilarius ipse ex uxorato ad Episcopatum promotus est.) Et quod talis debet esse exterior cultus, et tam modesta vestis, qualis Sacerdotem decet. An vero etiam indicet hic Hilarius, exemplo ac monitis familiae suae praeesse debere Christianum virum, item ut exemplo ac monitis praeest Ecclesiae Sacerdos, judicaverit Lector. Verba illa, *sed et caeteris speciem vitae suae praestet*; illa quoque, *ut si tempor: munere atque officio Sacerdotali non fungitur, vitae tamen similitudine Sacerdoti coaequetur*, postremis duabus explicationibus favere

videntur. Sed antequam finem huic adnotationi pono, monitum Lectorem volo, verba ea, *ut si tempor: munere*, etc., re vera ita in codice legi, uti ego edi jussi. Tum porro ambiguitas aliqua his verbis inest, non ea tamen ut superiores explicationes labefactet. An verbum aliquod hic deest, quo scilicet compleatur sententia? Vel legendum est *tempore*; id est si per aliquod tempus, seu, si eo tempore, quo matrimonio jungitur, *munere atque officio sacerdotali non fungitur*, aliquando fortasse functurus; si scilicet moriatur uxor, aut is ab illius contubernio, eadem consentiente, se amoveat. Hujus sane rei in veteribus ecclesiasticis monumentis non pauca habemus exempla.

166. Si junxeris ea, quae traduntur Levit. XII, 2, et XV, 19, 20 et 24, fortasse assequeris, cur haec tradiderit Hilarius: *vel cum post partum*, etc. Noluit enim christianis continentiores esse veteres Hebraeos. Scripturarum loca, quae respicit Hilarius, in epistolae calce notavi. Accommodat autem interdum foeminis, quae praepositis omnibus dicta sunt.

167. Nonnullam verborum transpositionem in epistolam ipsam irrepsisse arbitror: ad eum quippe modum legendum esse videtur, quo ego emendavi: *Sed et incessu pudicum, non fucata forma procedere, aut circumdatam auro, aut veste pretiosa: non studere capillorum incrispationibus: sed ut decet foeminas christianas*, etc., cum in codice legatur: *Sed et incessu pudicam, non fucata forma procedere; non studere capillorum incrispationibus: aut circumdatam auro, aut veste pretiosa; sed ut decet*, etc. Si quis Scripturae loca, quae in epistolae calce innuo, et locum Cypriani, quem deinceps afferam, adverterit, mihi, ut arbitror, assentietur.

168. Quod indicat Petrus verbis notatis in ipsius epistolae calce: *Quasi infirmiori vasculo muliebri impartientes honorem*, etc., id fortasse illustrat, quod his verbis ait Hilarius: *Neque ulli se praeponere viro contemplatione sexus*. Scilicet tenuia quaedam honoris argumenta, quibus mulieres vetustis ipsis temporibus afficiebantur, leves eorum animos in superbiam erigebant. Nimirum ad dexteram virorum sedere permittebantur, quod summae honorificentiae loco habebatur. Hoc modo ad dexteram suam matris thronum collocari jussit Salomon . Imo ad dexteram regis sedere dicitur illius uxor regina . Dexter porro locus praestantior apud Hebraeos habebatur; quod quidem discimus ex versiculis 13 et 14 capitis XLVIII Genesis. Matronis quoque Romanis vestibis purpureis, aureisque ornamentis uti licebat . Carpentis etiam festis profestisque diebus vehi. Quo de argumento cum alii multi agant, copiose sane, et luculenter agit Titus Livius (**Lib. V Histor. rom., num. 25**). Num alia delata feminis honoris argumenta, atque iis praesertim, quae caeteris praestant, innuat, judicet lector.

169. Ne suspiceris, favere hic Hilarium illorum opinioni, qui putarunt sanctarum feminarum corpora in extremo judicio esse immutanda, cujus quidem opinionis patronus fuisse censetur Hilarius . Scilicet hic *vir perfectus* sumi videtur pro persona Christianis virtutibus undique instructa.

170. Perspicuum est Hilarium imitari Tertullianum haec tradentem (**De Baptismo, cap. 18**): «Caeterum baptismum non temere credendum esse sciant, quorum officium est Imo illud potius perspicendum: Nolite dare sanctum canibus, et porcis projicere margarita vestra, et manus ne facile imposueris, ne participes aliena delicta. Si Philippus tam

facile tinxit eunuchum, recogitemus, manifestam, et exertam dignationem Domini intercessisse. Spiritus Philippo praeceperat in eam viam pertendere; spado et ipse inventus est non otiosus, nec qui subito tingui concupisceret: sed ad templum orandi gratia profectus Scripturae divinae impressus, sic oportebat deprehendi, cui ultro Deus Apostolum miserat, ad quem rursus Spiritus, ut se curriculo eunuchi adjungeret, jussit; Scriptura ipsius fidei occurrit; in tempore exhortatus adsumitur, Dominus ostenditur; fides non moratur; aqua non expectatur; apostolus perfecto negotio eripitur. Sed et Paulus revera cito tinctus est. Cito enim cognoverat Simon hospes, vas eum esse electionis constitutum. Dei dignatio suas praemittit praerogativas; omnis petitio et decipere, et decipi potest. Itaque pro cujusque personae conditione, ac dispositione, etiam aetate, cunctatio Baptismi utilior est: praecipue tamen circa parvulos. Quid enim necesse est, sponsores etiam periculo ingeri? quia et ipsi per mortalitatem destituere promissiones suas possunt, et proventu malae indolis falli. Ait quidem Dominus: Nolite illos prohibere ad me venire. Veniant ergo, dum adolescunt; veniant, dum discunt; dum, quo veniant, docentur; fiant Christiani, quum Christum nosse potuerint: quid festinat innocens aetas ad remissionem peccatorum? Cautius agetur in saecularibus, ut cui substantia terrena non creditur, divina credatur. Norint petere salutem, ut petenti dedisse videaris. Non minori de causa innupti quoque procrastinandi, in quibus tentatio praeparata est tam virginibus per maturitatem, quam viduis per vacationem, donec aut nubant, aut continentiae corroborentur.»

Cupiebant scilicet Tertullianus et noster Scriptor, quoniam persecutio saepe vexabat Ecclesiam (et en quid, me iudice, significant verba illa, *qualitate temporis*), cupiebant, inquam, ut tyrannorum artibus sive blandis, sive asperis Christiani obsisterent; cupiebant etiam mysteria nostra non prodi, sanctaque canibus dari vetabant. Pueri autem plerumque aut blanditiis, aut minis, aut certe cruciatibus cedere consueverant, Christianamque religionem deserere: manifestabant quoque quaecumque noverant: hanc ob rem Christianis annumerari pueros nolebant. Aetas etiam ipsa minus apta esse solet ad sublimia percipienda mysteria: qualia procul dubio christiana sunt. Et his quidem de causis, ut dixi, pueros Christianam religionem plerumque doceri prohibebant. Dixi *plerumque*: etenim si eos et ingeniosos noverant, et valde probos, constantesque, hos ipsos mysteriis nostris imbuere non recusabant. Hinc S. Babylas duos eos pueros instruxit, quos martyrii postea consortes habuit. Agnes tredecim annorum martyrium passa indicat procul dubio, pueros interdum in sinum suum recepisse ecclesiam, quibus tamen amoto persecutionis periculo baptismum in pueritia ipsa conferri optavit.

171. *Aetatis defectu* legendum statui: etenim tametsi vox haec *defectu* desit in codice, substitui tamen ea debet, exposcente sensu ipso verborum, alioquin deficiente. Deinceps porro monet Hilarius, instruendos esse a parentibus ipsis pueros: etenim in publicis concionibus praecepta eorum aetati, atque ingenio congruentia proponi non possunt. Id vero exsequetur Ecclesia, cum maturior aetas aptos percipiendis Ecclesiasticis instructionibus reddet. Sensim tamen, non confertim edocendi pueri sunt, ne scilicet aut instructionum

multitudine opprimantur, aut propter obscuritatem ea minime discant, quae tamen discenda sunt.

172. Num legendum sit *fidei donum*, respiciendo ad locum illum Scripturae (**Sap. III, 14**): *dabitur illi fidei donum electum*; an retinenda ipsa Codicis lectio *fidei bonum*; dijudicet Lector. Retineri sane commode potest lectio ipsa codicis. *Deifici muneris* nomine baptismus intelligi rectissime potest, confirmatio quoque apto tempore suscipienda: quamquam ea verba explicatio quaedam uberior esse possunt superiorum verborum, *fidei bonum*, denotareque *fidei bonum* deificum munus esse: quod deinceps Pelagiani, et Semipelagiani impugnarunt. Verba porro illa, *et non naturae*, sic emendavi ex ingenio: in codice enim habetur, *et naturae*: tum vero nullum in eis perspexi sensum: perspicuus porro est, et probabilis, si adjunxeris particulam *non*, legasque, *et non naturae*. Scilicet in innocentia et sanctitate perseverantes ostendant in se regnare non veterem, sed novum Adamum. Ea, quae tradit Paulus capite V et VI Epistolae ad Romanos, interpretationem hanc meam comprobant.

173. Pro *confirmandi* in codice legitur *affirmandi*. Si lectionem hanc retinere vis, ego minime obsistam, dummodo probabilia exempla significationis hujus afferas. Confirmantur porro pueri *in fidei bono, et deifico munere*, dum per instructiones in Ecclesia factas insinuantur eis recta praecepta, iisque indicitur, quid agendum Christiano sit, ut Deo gratus suaque vocatione sit dignus.

174. Ea, quae ex Tertulliano num. 170 (*Non minore de causa innupti*, etc.) allegavimus locum hunc satis, ut arbitror,

illustrabunt. *Puerorum* nomine eos sane non modo intelligit, qui tenella adhuc sunt in aetate, verum etiam eos, qui juventutem attigerunt. Pueris enim a fornicatione cavendum esse minime dixisset, si puerorum nomine eos tantum intellexisset, qui tenella adhuc in aetate sunt. Quamquam *fornicationis* nomine interdum omnis *immunditia carnis* denotatur.

175. Ne miretur Lector, si reliqui vocem *idolatriae*, uti in nostro codice habetur: etenim in codicibus fere omnibus tam Cypriani, quam reliquorum veterum Patrum *idolatria* legitur, ubi in editis legitur *idololatria*. Id ante me notarunt Baluzius, aliique Critici: id tamen minime omittendum hic duxi. Venio jam ad sententiam ipsam. Saepissime fornicatio in Scripturis interdicitur. Ut in iis me contineam, quae ex Novo Testamento desumuntur, aliqua in paginae calce indico, quae id, quod aio, comprobant. Sed difficilius est explicare, cur *initium idolatriae* habere dicatur fornicatio. Si id excipias, quod egregius Calmetus monet *avaritiae* nomine fornicationem ipsam intelligi, seu omne libidinum genus, responderi commode potest, Hilarium ad verba Pauli, quibus id ipsum inculcatur, respexisse. Porro Paulus, qui, si id tradidit, temere sane non tradidit, expressissime ait, *concupiscentiam malam et avaritiam* (id est, effrenem libidinem cupientem immundis voluptatibus exsaturari) *esse simulacrorum servitutem*. Quod si dicti hujus penitorem rationem exquiras, ideoque etiam exquiras cur haec Hilarius tradiderit: *Et necesse est utrumque noverit, qui secutus fuerit alterum*, id exquires, quod haud ita facile explicaverim. An quia cum inter Christianos meretrices nullae essent, is qui fornicarius esset cupiebat, ad meretrices Gentilium confugere compellebatur, quae mercaturam sui

corporis numinibus impudicis devoverant, et Veneri in primis? sic ut *interpretativa* idololatriae approbatio, et participatio esset eorum temporum fornicatio? An quia eadem mulieres amasiorum suorum affectibus potitae, atque animo, ad earum numina colenda certo deducebant? Hujus quidem rei miseranda exempla nobis reliquit populus Israel (**Num. XXV, 1**), qui, *dum morabatur in Settim, fornicatus est cum filiabus Moab, quae vocaverunt eos ad sacrificia sua. At illi comederunt, et adoraverunt Deos earum: initiatusque est Israel Beelphegor.* Eam ob causam vetuit Dominus, ne filii Israel (**Exodi cap. XXXIV, vers. 16**) mulieres Amorrhaeas, et Chananaeas, et Hethaeas et Pherezaeas, et Hevaeas, et Jebusaeas uxores ducerent: subjungens, *ne postquam ipsae fuerint fornicatae* (cum diis suis), *fornicari faciant et filios tuos in Deos suos*, Quod quidem monitum negligens Salomon (**III Reg. XI, 2, 4, etc.**), *cum jam esset senex, depravatum est cor ejus per mulieres, ut sequeretur Deos alienos.*

Quamquam ad depravandos animos, atque a recta fide alienandos necesse non erat, ut falsorum numinum cultrices mulierculae perquirerentur. Libido ipsa excaecat animum, ac corporeis et sensibilibus voluptatibus irretitum a spiritualibus et incorporeis abducit, ideoque a desiderio ac studio praemiorum eorum, quae nobis Christiana fides proponit. Hinc ea contemnere studet, rationesque perquirat blandulas, quibus persuadeatur, imprudenter praesentia sensibusque subjecta despici, ut incorporea et vitae alteri servata bona perquirantur. An temere haec dico? an non potius haec intemperantium ac libidini deditorum sensa in libro Sapientiae expressa invenimus (**cap. II, v. 5**)? «Umbræ enim transitus

est tempus nostrum, et non est reversio finis nostri: quoniam consignata est, et nemo revertitur. Venite ergo, et fruamur bonis, quae sunt, et utamur creatura tamquam in juventute celeriter. Vino pretioso et unguentis nos impleamus: et non praetereat nos flos temporis. Coronemus nos rosis, antequam marcescant: nullum pratum sit, quod non pertranseat luxuria nostra. Nemo nostrum exsors sit luxuriae nostrae: ubique relinquamus signa laetitiae: quoniam haec est pars nostra, et haec est sors.»

Quapropter ne in summam hanc calamitatem inciderent, ut a gentilium libidini deditorum exemplis caveant, Fideles monet Paulus, cujus verba referre hic placet (**Ephes. IV, 17**): *Hoc igitur dico, et testificor in Domino, ut jam non ambuletis sicut et gentes ambulant in vanitate sensus sui; tenebris obscuratum habentes intellectum, alienati a vita Dei per ignorantiam* (affectatam et vincibilem, ut cum Theologis loquar) *quae est illis, propter caecitatem corporis ipsorum, qui desperantes semetipsos tradiderunt impudicitiae, in operationem immunditiae omnis in avaritiam.* Quod attinet ad vocem *initiat*, vide quae diximus num. 21.

176. A pueris et adolescentibus transit ad juvenes, quorum aetatem aliquantulum confirmatam egregiis monitis instruit.

Prioribus illis verbis: *Ergo quomodo*, etc., innuit Evangelicum illud monitum (**Matth. VII, 16**): *A fructibus eorum cognoscetis eos.* Notissima quoque sunt Jacobi verba (**cap. II, v. 18**), et ad confirmandam eam, quam illustramus, sententiam aptissima. *Sed dicet aliquis: tu fidem habes, et ego opera habeo. Ostende mihi fidem tuam sine operibus, et ego ostendam tibi ex operibus fidem meam.* Verba

illa, *quae designant Gentiles*, sic interpretor, ut ex impudica vita Gentiles dignoscerentur, ex casta Christiani. Interpretationem hanc meam comprobant in primis illa Petri Apostoli monita (**Epist. I, cap. IV, v. 3 et 4**): *Sufficit enim praeteritum tempus ad voluntatem Gentium consummandam his, qui ambulaverunt in luxuriis, desideriis, vinolentiis, comessionibus, potationibus, et illicitis idolorum cultibus. In quo admirantur non concurrentibus vobis in eadem luxuriae confusionem, blasphemantes.* Comprobant pariter ea Pauli dicta (**Coloss. III, 5 et seqq.**): *Mortificate ergo membra vestra*, etc. Et alibi (**Eph. V, 3 et seqq.**): *Fornicatio autem, et omnis immunditia, aut avaritia* (id est, ut antea diximus, cupiditas voluptatum) *nec nominetur in vobis*, etc. Affirma tradiderat in epistola Romanis scripta. Subsequentia porro: *si tamen eorum monita, et oratio nihil legitimi afferet impeditenti*, ad eum modum intelligo, quo Gregorius Magnus (**homil. 37 in Evangelia n. 2**) verba illa Christi (**Luc. XIV, 26**): *Si quis venit ad me, et non odit patrem suum, et matrem, et uxorem, et filios, et fratres*, etc. Scilicet: «Si vim praecepti perpendimus (inquit Gregorius), utrumque agere per discretionem valemus, ut eos qui nobis carnis cognatione conjuncti sunt, et quos proximos novimus, diligamus, et quos adversarios in via Dei patimur, odiendo et fugiendo nesciamus.» Postrema haec: *et ipsam* (uxorem) *deifice comparatam*, matrimonium Ecclesiae ministerio peractum procul dubio innuunt. Praeclarissimum istud eo super argumento Hilarii testimonium aestimabit quicumque sapit.

177. In libertate cujusque sinit, ut uxorem, si placuerit, ducat, ideoque eos redarguit haereticos, qui Christianos nubere

prohibebant. Tum eos reprehendit, qui, ne abstinere compellerentur ab *immunditia*, quam Christiana lex suis interdicebat, baptismum differebant. Peccare scilicet eos ait in hac ipsa dilatione. Monitum porro Lectorem volo, me substituisse vocem *amplectenda* quandoquidem in codice legitur *consideranda* (*consideranda continentia*), prava utique, aut aliqua verborum intercapedine deficiente lectione. Si melius emendaverit Lector, rem gratam faciet.

178. At magis illaudabiles eos esse ait, qui suscepto baptismo *immunditiae* se dedunt, et operibus carnis: quippe *illuminati prolabuntur* (**Hebr. VI, 4, 6**). Quae n. 175 tradidi, referri huc commode possunt. Reliqua is facile per se intelliget, qui loca Scripturae in calce epistolae ipsius notata consulet. Addidi, *inter senes*. Legendum scilicet putavi ad hunc modum: *et apud interiorem hominem juvenes, inter senes Deo iudice collocentur*: hanc quippe lectionem videtur sensus ipse exposcere: legitur enim in codice: *et apud interiorem hominem juvenes Deo iudice collocentur*. Conjecturam vero hanc meam confirmant sequentia haud multo intervallo verba: *in tentationibus juvenes: in consiliis et cogitationibus senes graves*.

179. Deerat porro post vocem *flagitiorum* vox aliqua, quae daemonem eorundem flagitiorum *auctorem* denotaret. Hanc posui, id quoque exposcente sententia. Quis porro neget flagitiorum omnium auctorem daemonem? quando quidem ipse *ab initio peccat* (**I Joan. III, 8**): et per ejus astutiam mors introivit in orbem terrarum (**Sap. II, 24**). Et merito eundem daemonem errorum omnium haeresumque auctorem describunt Augustinus (**de Utilit. Jejun. n. 10, alias cap. 8: Hostem quippe, etc.**), et Leo Magnus (**Serm. VII de Nativit.**

cap. 3, non enim desinit hostis, etc.), quatenus scilicet tentationibus, et impulsibus suis affectus pravos in nobis excitat, et ad pessima quaevis committenda hortatur.

180. Quaedam verba ex superiori loco hunc transtuli. Scilicet in codice ipso post voces, *crediderint, inveniri*, sequuntur ea, quae ad hunc modum incipiunt: *Et hos omnes monendos esse existimo*, usque dum ad ea pervenias, quae ad hunc modum terminantur: *quae crediderimus, tradiderimus*. Tum sequuntur alia: *Considerandum juvenibus*, etc. Ideo vero huc transtuli, quia ad senes potius, quam ad juvenes pertinere ista putavi. Ad senes porro si ista non referas, omissam fuisse senum institutionem dicere debes, cum tamen ad aetates omnes se sermonem directurum antea promississet Hilarius. *Jam aetatum* (inquit) *sermo habeatur in manibus* (parag. 12). Num intercapedo aliqua exstet post verba illa, *senes graves*, an non, minime definierim. Fortasse se senes alloqui satis innuere putavit, cum post verba illa, *Senes graves*, haec statim subjicit: *Et hos* (scilicet senes graves) *monendos esse existimo*, etc.

Sed placet hic, claritatis causa, totum hunc locum, uti in codice legitur, apponere: *Itaque aut illis ducenda est uxor, aut considerata continentia. Sane ne territi fidem differant, sciant malum esse propter immunditiam non credere; deterius esse, impudicos, postquam crediderint, inveniri Et hos omnes monendos esse existimo, ut omnibus propter Deum obsequantur. Domum suam bene regere discant. Si filios habent, pie tractent, et instruant rebus deificis: haec enim signa sunt fidei nostrae: si non solum crediderimus, rerum etiam aliis quae crediderimus, tradiderimus. Considerandum juvenibus, ut in omnibus factis aetatem suam superent: animo*

et virtute fortes, et apud interiorem hominem juvenes Deo judice collocentur. Gratulandum etiam, quod non omni aetate consummata, sed in ipso aetatum calore, et in ipsa adolescentia flagitiorum diabolo, et immundis factis renuntiaverint. et renovati exhibeant se Deo puros in malitia, in tentationibus juvenes; in consiliis et cogitationibus senes graves. Milites Christi sciant, etc.

181. Generatim Christianos omnes adhortatur, ut vocationi respondeant suae, eaque agant, quae sanctitas fidei nostrae ab iis exposcit. Eos vero *milites Christi* appellat, usitatissimo per ea tempora vocabulo, non modo quia *militia est vita hominis super terram (Job. VII, 1)*; verum etiam quia Christiani hominis vitam militiae saepissime similem dixere Canonici scriptores, Paulus vero prae caeteris, qui allegoria hac saepe Christianos alloquitur indicatque. Loca aliqua in paginae calce noto, quae per se Lector consulat. Donativa porro et stipendia dum hic commemorat, et eandem allegoriam retinet, et ea innuit, quae de corona immarce cibili alibi dicit; neque enim solum in *agone certantibus* coronae dabantur, verum etiam militibus, atque his sane civicae, triumphales, aliaeque hujus generis coronae pro praemio tribuebantur: innuit quoque celebratissimum illum Pauli locum: *stipendia peccati mors (Rom. VI, 23)*. Si enim stipendia peccati mors, stipendia Christianae vitae erit *vita aeterna (Ibid.)*, quae alibi expressius dicitur *corona vitae*. Vide num. 47.

182. Duo persecutionum genera Christianis imminere apertissime ait: scilicet ab invisibilibus hostibus, de quibus ait Apostolus Paulus (**Eph. VI, 11**): *Induite vos armaturam fidei, ut possitis stare adversus insidias diaboli, quoniam non est*

nobis colluctatio adversus carnem et sanguinem, sed adversus principes et potestates, adversus mundi rectores tenebrarum harum, contra spiritualia nequitiae, etc. Et a visibilibus, seu Tyrannis, seu aliis Christianae fidei, aut, si vis, Catholicae veritati obsistentibus. Vide quae diximus in praefatione (**cap. 1, num. 4**). Nolui porro voci *circa* (*circa diabolum*) quam habet Codex, substituere vocem *contra*; quia ferri utcumque potest prior illa lectio. Caeterum ego quidem legi mallet *contra diabobolum*.

183. Plurima hoc super argumento eloquentia, aptaque ad persuadendum reperies in Martyrum Actis, in libro *ad Martyras* Tertulliani, et in epistolis aliisque opusculis Cypriani.

184. Recole tradita numero superiore. Eadem sane tradit Cyprianus. Verbum *expugnatur* hic accipio pro pugna vehementissima, quae gloriosissime terminetur. Zelus Hilarii postremis his verbis: *aptandus omnis sermo ad destructionem idolatriae, et martyrii coronam laudandam*, mirifice eminet.

185. Suspicatus sum, fateor, legendum esse: *is qui evangelizat* (evangelizatum), *interroget quid agat*: aut, si vis, *is qui evangelizatur, interrogetur quid agat*. Nolui tamen quidquam immutare: fortasse enim vox *Evangelizat* hic eum denotat, qui Evangelicam legem suscipere cupit. Aliqua deesse hic arbitror, quibus monitum ad unumquodque vitae genus pertinens terminetur. Sed quatenus ea fuerint, divinare quis audeat? *Officialis* nomine ministrum magistratus intellige. Ad hunc certe modum in Lexico Facciolati (ad verbum *Officialis*) sumitur; et duo afferuntur exempla, primum ex Apuleio, alterum ex vetusta

inscriptione Gruteri Verbum *moderari* videtur sumi
pro *moderatum esse*.

186. Ea, quae in epistolae calce notavi. Scripturae loca perspicue indicant, ad quae Hilarius perspexit. Ad alia etiam respexisse arbitror: sed cum ea expresse non allegarit, Lector ea per se perquirat *Fidem plenam (fide plena)* haud temere eam intelligo, quae opera habet: vacuum seu mortuam esse eam, quae *sine operibus* sit, assequimur ex Jacobo (**Cap. I, 17 et 26**).

187. Ad expressam illam, solemnemque renunciationem respicit Hilarius, quam adversus daemonem profitemur, cum baptismum suscipimus.

188. Legendum suspicor, *spes eorum. quae videntur, non est spes*; nam antea *spem* de rebus futuris esse ait: futura porro non videntur. Quia tamen ferri utcumque poterat codicis nostri lectio, eam reliqui. Lector si vult, eam emendet. Delevi porro vocem *quid* positam post vocem *quis* (*quis quid sperat?*), quia manifestum amanuensis errorem ea prae se ferebat. Ubi vulgata legit in Ps. XVIII ab Hilario allegato *Timor sanctus*, vetustissima alia versio legit, *timor castus*. Hanc Hilarius, nec temere, sequitur. Reliqua per se patent. Delevi post vocem *judices*, vocem *putes*, quae in codice habetur; facile quippe intelligis, ab imperito amanuensi eam in epistolam ipsam inductam esse. Vereor ne in definitione continentiae desit vox aliqua, veluti *complexio*, aut, si vis, *desiderium*, *amor*, *cupiditas*, aut aliquid affine. Vide caput 17 proxime sequens (*In bonis aviditas exigenda est*, etc.). Ferri tamen potest hic quoque codicis nostri lectio.

189. Praeclarissima sane sunt ista Hilarii verba: *Malorum sane substantiam ab initio nullam esse comperimus: quippe in obedientia . . . juxta bonum, malum est*. In priori porro hujus sententiae parte indicatur pariter, et refellitur impium dogma Manichaeorum, qui mali originem a principio malo repetebant. Dum haec subjicit: *quippe inobedientia*, etc., indubitate Adami inobedientiam innuit, per quam mors, adeoque mala omnia in mundum sunt introducta. Utinam reliqua exstarent in codice, quae de eadem Adami inobedientia Hilarius tradidit! Ea sane haberemus, quibus non modo Manichaei, verum etiam ii omnes revincerentur, qui circa peccati originem erraverunt. Sed intercapedo fortasse non modica, et subsequentium obscuritas ab amanuensium inscitia, ut puto, proveniens, emolumentum hoc nobis demunt. Duo tamen notare opere pretium reor: scilicet sententiam illam: *juxta bonum malum est*, ipsissimam esse (nisi plane fallimur) atque eam, quae legitur in Ecclesiastico (**Cap. XXIII. 15**): *Contra bonum malum est, et contra mortem vita: Sic et contra virum justum peccator*. Alterum: nesciri, ad quem finem afferatur. At eorum, quae sequuntur, non modo metam, verum etiam sensum plane ignoramus: quin etiam, quoniam vitiosa procul dubio eorum lectio est, nescimus plane, quam ratione emendari ea possint. Quis enim recte emendet hujus modi verba: *Et quae* (vel, *et quod*: vel, *et quam*) *si nusquam comparentur sibi, boni tutela servatur?* quamquam subodoramur, tradidisse hic Hilarium non compelli quamquam ad malum, sed in nostra esse potestate probitatem amplecti, et in ea persistere, vindicante nimirum nos ab illecebris, et tentationibus divina gratia, qua quidem protecti, *bona tutela servamur*: seu, si vis, boni

tutelam servamus: id est, non relinquimus bonum quod amplexi jam fuimus.

190. Continentiam hic latissime sumit Hilarius. Aviditatem vero pro desiderio ardentissimo operandi bona accipit. De continentia copiose mox disserit.

191. Post vocem *conferre* fortasse deest vox *sermonem*. Hinc in Evangelio: *sermones, quos confertis ad invicem*. Quamquam suspicor, ita re vera scripsisse Hilarium, uti habet noster codex; ita scilicet, ut nulla expressa sermonis mentio habeatur. Nam simpliciter *Collationes* a Cassiano appellati sunt pii Monachorum sermones et mutuae exhortationes.

192. Proxime post vocem hanc, *tantummodo*, haec habentur in nostro codice: *quia contemplatione Deus judicat: conscientiam singulorum*: manifesto utique errore. An vero glossa quaedam est olim in margine apposita verbis illis, *juxta conjunctionem conjugalem continentes*? an in autographo conscripta ea sunt post illa verba, quae deinceps habentur: *non uniformem mandavit Deus continentiam*: aut etiam post illa, quae deinceps etiam, sed longiori intervallo pariter habentur: *Deus solus intima, et secreta conspicit*, et casu aliquo in epistola ipsa ab antiquo amanuensi omissa, et conjuncta in marginem, nota apposita, quae locum indicaret, ubi ea collocari debuissent, a posteriori amanuensi, quem saepe imperitum diximus, posita hic sunt? Alienum judicium esto.

193. Sic porro interpretor verba illa: *Et ex forma veluti continentiae magis inflati*. Ex hac specie, et, ut fere dicimus,

apparentia, et larva continentiae: vera enim, et solida continentia non est, quippe continentia, si Hilario credimus eam paulo ante definienti, *appetendarum omnium rerum malarum est refrenatio*: ex hac, inquam, continentiae specie inflati despiciunt alios, quibus a Deo concessum non est donum istud, percutiuntque, maledicta in eos conjiciunt, etc.

194. Ubi posui *continentiam* in codice habetur *conscientiam*. Sed procul dubio legendum est *continentiam*: quippe de iis loquitur, qui *proferunt*, id est jactitant se habere continentiam: cum tamen ea ipsa continentia, quam habent, tantum absit, ut eos vere continentes, ut potius vitiosos efficiat; sic ut fomitem et materiam *criminum* videatur ea, quam habent continentia, subministrare. Addidi vocem *criminum*: deest enim in codice, cujus rei materiam subministret larva haec et species continentiae. Sed ex sensu utique constat, vitiorum criminumque materiam ab ea subministrari.

195. Ubi posui: *cum utique haec praesecanda sint*, in codice legitur, *cum utique haec perseveranda sint*. Sed quis id ferat? Si probabilius emendet Lector, illius emendationem equidem approbabo.

196. In priori illa sententia: *multos vel plurimos sic flagrare cupiditate sicut exitus docet*, nonnulla procul dubio desunt. Sed quam ratione ea reparem, plane ignoro. Sensus tamen omissorum verborum hic fuisse videtur: *Multos vel potius plurimos sic flagrare cupiditate comperimus; ut a virginibus, quibuscum familiarissime vivunt, avelli nulla ratione possint: atque id quidem eventus docet: etenim*

universa poenarum genera, etc. In codice legitur, *aut sub uno cubent tecto*. Si in typos irrepsit vox *et*, eam emendet Lector.

197. *Interdictum majorum natu*; id est, sacerdotum, quos *presbyterorum*, seu *majorum natu* vocabulo honestatos ex sacris ipsis bibliis novimus: aut seniorum aetate, quorum utpote prudentia, et rerum experientia praestantium auctoritas in Ecclesia non levis erat: hi enim, quibus licentia ab Hilario hic descripta jure meritoque displicebat, quantum poterant, cavebant, ne Virgines Christo dicatae viris cohabitarent, multoque magis ne uno lectulo cum iis degerent. Hoc sane non leve malum vetustis ipsis temporibus vidit, et reprobavit, summisque viribus evellere Ecclesia studuit. Pauca ad exemplum innuo. Consule itaque LXII Cypriani epistolam, quae in editione Baluzii inscribitur *de Virginibus ad Pomponium* (**pag. 219 edition. Venet.**), in qua quidem epistola haec praesertim notes velim: «Primo igitur in loco, frater carissime, et praepositis, et plebi nihil aliud elaborandum est, quam ut qui Deum timemus, cum omni observatione disciplinae divina praecepta teneamus, nec patiamur errare fratres nostros nec pati virgines cum masculis habitare, non dico simul dormire, sed nec simul vivere, quando et sexus infirmus, et aetas adhuc lubrica per omnia frenari, a nobis, et regi debeat, ne diabolo insidianti, et saevire cupienti ad nocendum detur occasio, quando et Apostolus dicat: Nolite locum dare diabolo. Liberanda est vigilanter de periculosis locis navis, ne inter scopulos et saxa frangatur.» Consule Hieronymi pariter epistolam ad *Paulum Concordiensem* (**Olim CCXIII; in Neron. edit., X**), homiliam Chrysostomi *adversus eos, qui apud se Virgines subintroductas habent*; ejusdem quoque Doctoris homiliam

alteram, quae inscribi solet: *Quod regulares feminae viris cohabitare non debeant*. Exstat ea de re Theodosii Junioris constitutio lib. XVI Cod. Theodos. titul. II, lege XLIV, quam legas obsecro. Multa porro in eam notavit Gothofredus, ad quem te allego.

198. *Quid hoc mali est?* etc. Verba haec sunt excusantium eos, qui cum virginibus nulla cognatione sibi devinctis, familiariter tamen sub uno tecto habitant, atque adeo uno dormiunt lecto. Atque eos quidem vehementer redarguit Hilarius, monens, ab osculis eos certe non cavere, quod tamen ferri omnino non poterat: id enim non leve est argumentum animi jam a daemone correpti. Hos sane poenitentiae legibus ab Ecclesia subjici declarat Cyprianus, cum haec ait (**Epist. LII, pag. 220**): «Et idcirco consulte et cum vigore fecisti, frater carissime, abstinendo Diaconum, qui cum virgine saepe mansit, sed et caeteros, qui cum virginibus dormire consueverant. Quod si poenitentiam hujus illiciti concubitus sui egerint, et a se invicem recesserint accepta communicatione ad ecclesiam admittantur, hac tamen interminatione, ut, si ad eosdem masculos postmodum reversae fuerint, aut si cum eisdem in una domo et sub eodem tecto simul habitaverint, graviore censura ejiciantur, nec in Ecclesiam postmodum tales facile recipiantur.» Vide etiam, obsecro, epistolam, quam Hieronymus ad Sabinianum diaconum scripsit (**in Veron. editione est 147; olim. erat 48**). *Serpentem* daemonem intellige; est enim serpens antiquus, qui vocatur diabolus (**Apocalyp. XII, 9, 14 et 15**), et ea sub forma expressum novimus a Constantino magno (**Euseb. de vita Constant. lib. III, cap. 3**).

199. Alteram excusationem idem Hilarius ex eorundem virginibus cohabitantium sententia profert. Atque ea ipsa, qualiscumque sit, Cypriani tempore afferebatur. Eam autem rejicit idem Cyprianus his sane praestantissimis monitis (**in eadem epist. LII, p. 220**): «Nec aliqua putet se posse hac excusatione defendi, quod et inspicere et probari possit, an virgo sit, cum et manus obstetricum et oculi saepe fallantur, et si incorrupta inventa fuerit virgo ea parte sui, qua mulier potest esse, potuerit tamen ex alia corporis parte peccasse, quae corrumpi potest, et tamen inspicere non potest. Certe ipse concubitus, ipse complexus, ipsa confabulatio, et inosculatio, et conjacentium duorum turpis et foeda dormitio quantum dedecoris et criminis confitetur! Si superveniens maritus sponsam suam jacentem cum altero videat, nonne indignatur, et fremit, et per zeli dolorem fortassis et gladium in manum sumit? Quid Christus et Dominus, et Judex noster, cum virginem suam sibi dicatam, et sanctitati suae destinatam jacere cum altero cernit! quam indignatur, et irascitur, et quas poenas incestis ejusmodi conjunctionibus comminatur! cujus ut gladium spiritalem, et venturum judicii diem unusquisque fratrum possit evadere, omni consilio providere, et elaborare debemus.» Notare autem libet, Cyprianum quidem, aliosque, quos Baluzius decima nona in eam, quam attulimus, epistolam annotatione allegat, non reprobasse experimentum ab obstetricibus in virginum corporibus factum. Sed certe illum reprehendit Hilarius, cujus exemplum secutus est Ambrosius Mediolanensis, vir sane egregius .

200. Obscuriora sunt, quae hic traduntur: assequeris tamen, propterea ardentius dilectas fuisse eas, de quibus antea locutus fuerat, virgines, quod se virgines profiterentur, quamquam

nomine tantum et professione virgines essent. Temere porro eae se virgines jactitabant, laudem hanc ab hominibus perquirentes, cum eam a solo Domino exspectare debuissent, praemium scilicet pudicitiae iis reddituro.

201. Praecepisse Apostolum Paulum mulieribus, ut tecto capite orarent, indubitata res est. Vide locum epistolae ad Corinthios, quem in calce paginae indico. Hae porro Virgines, de quibus loquitur hic Hilarius, detecto capite orabant: fortasse ut capillorum et capitis ornatus omnibus appareret, faventibus *corruptoribus suis*, quos antea reprehenderat. Appellat autem eos *virginum corruptores*, quia si non corporis, animi certe morumque corruptores erant. Num voces illae, *cohibentibus corruptoribus suis*, apto loco sint positae, anceps haereo. Si suo tamen loco sunt positae, ita illas explico, ut hi *cohibeant* (id est restringant) Apostoli praeceptum, quod ad foeminas omnes extensum fuerat, ad eas solas, quae matrimonio junctae erant. Quod quidem Hilarii aetate novum non erat: et enim haec apud Tertullianum legimus: «Sed quid promiscue observetur per Ecclesias, quasi incertum, id retractandum est, velari ne debeant virgines, an non. Qui enim virginibus indulgent capitis immunitatem, hoc niti videntur, quod Apostolus non virgines nominatim, sed mulieres designaverit velandas esse; nec sexum, ut diceret *feminas*, sed gradum sexus, dicendo *mulieres*. Nam si sexum nominasset *feminas* dicendo, absolute definisset de omni muliere. Aut quum unum gradum sexus nominat, alium tacendo secernit. Potuit enim, inquiunt, aut et Virgines nominare specialiter, aut compendio generaliter feminas. Qui ita concedunt, recogitare debent de statu vocabuli ipsius, quid est mulier a primis quidem litteris sanctorum

commentariorum; nam inveniunt sexus esse nomen, non gradum sexus. Siquidem Hevam nondum virum expertam Deus *mulierem*, et *feminam* cognominavit: feminam, qua sexus generaliter, mulierem, qua gradus sexus specialiter. Itaque jam tunc innupta adhuc Heva mulieris vocabulo fuit, commune id vocabulum et virgini factum est. Nec mirum, si Apostolus codem utique spiritu actus, quo cum omnis Scriptura divinitatum, et illa Genesis digesta est, eadem voce usus est, mulierem ponendo; quae exemplo Hevae innuptae et virgini competat. Caetera denique non sonant. Nam et hoc ipso, quod virgines non nominavit, sicut alio in loco, ubi de nubendo docet, satis praedicat de omni muliere, et de toto sexu dictum, nec distinctum esse inter virginem, omnino non nominat. Qui enim alibi distinguere meminit, ubi scilicet differentia postulat (distinguit autem utramque speciem suis vocabulis designans); ubi non distinguit, dum utramque non nominat, nullam vult differentiam intelligi.» Neque porro ab hac sententia Tertullianus recessit, cum ab Ecclesia ipsa recessit, adhaesitque Montano. Etenim librum *de Velandis Virginibus*, postquam Montano adhaeserat, conscripsisse traditur: et tamen etiam capite 4 ejusdem libri eadem, quae hic, docet. Vehementer autem eos redarguit, qui Virgines capite minime velato orare posse in Ecclesia aiebant, toto capite 22 libri *de Oratione*: quod quidem caput integrum legas, rogo. Caeterum *mulieris* vocabulo interdum denotari subjectam viro, non virginem, ea veterum latinorum exempla ostendent, quae annotatione 12 in epistolam Cypriani ad Pomponium in Baluzii editione LXII idem Baluzius collegit (**Pag. 223 editionis Venetae**). Eam pariter Lector adeat rogo. Vox illa *initiantur* (*intecto capite initiantur*) vel ad oblationem illam refertur, qua se Deo sistunt, virginitatem

illi in ecclesia devotentes, vel, si vis, ad publicas preces. Reliqua per se patent, constituta praesertim definitione illa continentiae, quam antea posuerat.

202. Delibata videtur ex variis Scripturae locis ea patientiae definitio, quae hic affertur: sed potissimum ex versiculis primo et secundo capitis IV epistolae ad Ephesios: etenim ad hunc modum locus ille se habet: *Obsecro itaque vos ego vinctus in Domino, ut digne ambuletis vocatione, qua vocati estis, cum omni humilitate, et mansuetudine, cum patientia, supportantes invicem in charitate*: quippe patientiae in primis tribuitur, ut sufferat (*supportantes invicem*). Duas porro hic Hilarius illi adsignat partes, quarum una est *tolerantia injuriarum, et passionum*; altera *sufferentia omnium expectationum*. Ac de prima quidem facile assentieris: saepe enim in Scripturis admonemur, ut charitatem exerceamus, *patientiam, et mansuetudinem* (**I Timoth. VI, 11**): quae quidem tolerantiam injuriarum ac passionum exposcunt. At de secunda etiam nullum nobis inesse potest dubium: etenim, ut reliqua omittam, eo spectant monita illa Jacobi (**Cap. V, 7**): *Patientes igitur estote, fratres, usque ad adventum Domini: Ecce agricola exspectat pretiosum fructum terrae, patienter ferens, donec accipiat temporaneum, et serotinum. Patientes igitur estote et vos, et confirmate corda vestra, quoniam adventus Domini appropinquavit*. Hujus modi patientiae genus si quis possederit, an non feret (*bajulat*) *contraria vitae*? an non etiam *bona omnia* possidebit? Profecto haec habebit, qui expectationes omnes sine praecipitatione sufferet.

203. Innuit, ut puto, illa Apostoli verba (**Rom. V, 3**): *Scientes, quod tribulatio patientiam operatur: patientia autem probationem: probatio vero spem.*

204. Perspicua ea sunt, quae tradit Hilarius, si eas definitiones recolueris, quas supra posuit. Verba illa *superius comprehendendi*, idem hic sunt, ac *supra monui*.

205. Omnino legendum est, *quando*: etenim quando nihil speratur, id quod speratur, impatienter fertur. Sed in nostro codice legitur *quia* ob postremi amanuensis, ut puto, imperitiam.

206. Verba haec: *omni autem virtute patientia perfert, quod spe pereunte dignoscitur*, perspicua quidem sunt, et cum prioribus plane continuantur. At obscuriora sunt, quae sequuntur: *At si spem fructus patientiae subsequatur, haec matre gaudet fide, gubernaculum habet Dei, continentia genus, propinquitatem*. Sic autem ea interpretor: Si spem sequatur patientia, quae spei fructus est (legendum est quippe *spem*, tametsi codex habeat *spes*), haec, vel, si vis, *et hac* (*spes*) gaudet matre fide; *spes* vero praesidium Dei peculiare habet: nam *sperantes in Domino misericordia circumdabit* (**Ps. XXXI, 70**): continentia vero (quae harum virtutum genus est, id est eas omnes complectitur, vel, si explicari ita jubes, primaria earum parens est, et veluti radix) propinquitatem Dei habet: efficiamur enim per continentiam veluti propinqui Dei, vel quia *divinae consortes naturae* per eam efficiamur (**II Petr. I. 4**); vel quia per eam *appropinquamus Deo*: cui si appropinquamus, ipse appropinquabit nobis (**Jacob. IV, 8**); vel, si vis, quia potiti coelesti beatitudine *similes Deo erimus*. Id autem probat

Hilarius, tum exemplo martyrum, qui fide, et spe corroborati cruciatus quoslibet, et tormenta patienter et fortiter pertulerunt (Deo scilicet eos praesidio, ac gratia sua adjuvante), tum reliquorum Christianorum, qui usque ad mortem *patientiae virtutibus*, seu, si vis, certaminibus Christum imitati *cohaeredes Christi* efficiuntur. Si quis probabiliora proposuerit, mihi utique rem gratissimam faciet. Illud porro notare hic libet, ad plura Scripturarum loca respexisse quidem Hilarium, sed quae certo designare vix possumus, praesertim cum vetustiore Vulgata nostra interpretationem sequatur. Ne quid dissimulem, verba haec: *inde justi, dum omnia patienter operantur*, in codice nostro habentur post voces illas *patientiae virtutibus* (aut potius *certaminibus*) *imitantur*. Et post vocem *propinquitatem*, legitur ibi: *inde gloriosi Dei testes*, etc. Sensus tamen, et distributio sententiae videtur exposcere, ut ita concludatur periodus, ac sententia ipsa: *deinde* (id est extremo loco) *cohaeredes Christi, dum illum usque ad mortem patientiae certaminibus imitantur*. Si quis tamen codicis lectionem retinere velit, putetque ab illa desumpsisse Hilarium occasionem, ut de justitia dissereret, per me quidem licet. Quod attinet ad vocem *gloriosi*, recale num. 2.

207. In codice ita legitur: *quam si quis obtinens, et cui quis adhaerens vitae suae dispositae, et sine conturbatione conservat*. Quae quidem verba implicita manifesto sunt, et nitido sensu carent. Emendavi porro, ut probabilius duxi. Si quis aliter emendare cupit, quod libuerit, faciat. Post voces, *cum esset omnium dominus, a Joanne*, additur in codice, *qui major in natis mulierum*: sed manifestum

glossema, quod respicit ad versiculum 43 capitis V Matthaei, jure meritoque sustuli.

208. Arbitror, Hilarium respicere ad locum illum, quem in epistolae ipsius calce notavi, scilicet ad versiculum 2 epistolae Judae Apostoli. Nimirum haec scribit Judas: *His qui sunt in Deo Patre, dilectis, et Christo Jesu conservatis, et vocatis, misericordia vobis, et pax, et charitas adimpleatur*. Neque enim ad Paulum referas necesse est locum hunc; nam voces hae *alio item loco*, commode designant locum alium Scripturae, neque cogimur, ut locum alium Pauli indicari putemus. Porro Christus *misericordia, et pax, et charitas*, seu *dilectio* nostra dici potest, tum quia horum auctor est et origo, tum quia gratia sua has in nobis efficit. Suspikor etiam, aliter olim in aliquibus codicibus fuisse lectum, et expresse dictum: *in Christo Jesu, qui nobis misericordia est, pax, et charitas, seu dilectio*. Si locum alium indicatum vis ab Hilario, ego quidem minime obsistam, dummodo probabilem indices.

209. Ecclesiastici Scriptores non modo dilectionem ipsam *agapen* vocant, verum etiam illius fructus (ut ita dicam), et opera ex charitate provenientia *agapes* appellant. Hinc Augustinus : *agapes nostrae, inquit, pauperes pascunt, sive frugibus, sive carnibus*. Si quis multa hac de re nosse cupit, eos Scriptores consulat, quos allegat Ducangius .

210. Vulgata hic habet *charitas*. Sed Hilarius vetustam aliam secutus interpretationem, legit *dilectio*, quam proxime post distinguit a *charitate*.

211. Porro ex superioribus duabus definitionibus constat, Hilario iudice, dilectionem a charitate distingui. Is porro qui vere diligit Deum, virtutes reliquas habet, et praecepta omnia observat: Quis enim illius praecepta non observet, quem vere amat? Patres si afferam, atque adeo ipsa Scripturarum loca id confirmantia, infinitus propemodum ero: quippe tam Scripturae, quam Patres saepissime id ipsum docent, quod hic Hilarius, qui dum haec ait: *Charitas est consummatio omnium mandatorum*, videtur respicere ad locum illum epistolae Pauli ad Romanos (**Cap. XIII, 10**), qui in Vulgata sic se habet: *Plenitudo ergo legis est dilectio*.

212. Simillima sunt Hilarii monitis ea, quae docet Gregorius Magnus (**Homilia XXVII in Evangel., n. 1**), cujus verba adducere hic placet: «Cum cuncta sacra eloquia plena sint Dominicis praeceptis, quid est, quod de sola dilectione, quasi de singulari mandato, Dominus dicit: Hoc est praeceptum meum, ut diligatis invicem? nisi quia omne mandatum de sola dilectione est: et omnia unum praeceptum sunt: quia quidquid praecipitur, in sola charitate solidatur. Ut enim multi arboris rami ex una radice prodeunt, sic multae virtutes ex una charitate generantur. Nec habet aliquid viriditatis ramus boni operis, si non manet in radice charitatis.»

213. Inter veteres querelas, quas adversus Hilarium effudit Erasmus, non postrema haec fuit, Hilarium magna contentione defendere, nos quoque cum Patre, et Filio unum esse natura. Auxisset sane querelas suas rigidus ille Criticus, si epistolam hanc habuisset in manibus, in qua scilicet *Deus, et Dei Filius* sine ulla limitatione appellatur quisquis charitatem habet. Praeproperam tamen, atque injuriosam adversus Hilarium Erasmi censuram refellit egregius Pater

Constantius, cui debemus Hilarii editionem, quem rogo consulas. Illud sane constat, quemlibet nostrum, charitate supernaturali ornatum, dici utcumque posse *Deum*. Nonne Christus ipse hominibus pietate praestantibus tribui posse docuit sublimem hunc titulum, cum ad refellendos Judaeos, quibus displicebat, quod se *Deum*, et *Dei Filium* appellaret, haec reposuit (**Joan. X, 34**): *Nonne scriptum est in lege vestra, quia ego dixi: dii estis?* (Quae quidem verba desumpta sunt ex Psalmi LXXXI versiculo 6, qui sic se habet: *Ego dixi: dii estis, et filii Excelsi omnes*): quasi diceret: Cur vos me reprehenditis, quod me Deum, Deique filium appellem, quandoquidem hominibus rectis communis jam pridem factus est titulus iste? Nonne etiam Petrus homines eos, qui in adoptionem filiorum Dei per charitatem assumerentur, *divinae consortes naturae effici* dixit (**II Petr. I, 4**)? Et en cur non modo Hilarius, sed et Patres alii Deum, aut certe Dei filium, aut divinum eum appellarent, qui charitate imbueretur. Audi, obsecro, quid tradat Ambrosius (**Lib. I de Virginibus, cap. 3, alias, n. 11**): *Verbum caro factum est, ut caro fieret Deus*. Audi pariter quid Augustinus scribat (**In epist. I Joan. tractat. II, n. 14, id est postremo**): «Talis est quisque, qualis ejus dilectio est. Terram diligis? terra eris. Deum diligis? quid dicam, Deus eris? Non audeo dicere ex me. Sripturas audiamus: *Ego dixi, Dii estis, et filii Altissimi omnes*. Si ergo vultis esse Dii, et filii Altissimi, nolite diligere mundum, nec ea quae sunt in mundo.» Si quis affinia in Bernardi scriptis reperire cupit, adeat ea loca, quae ad paginae calcem adnota.

214. Sexcenti sunt Scripturarum loci, quibus docemur nos diligere a Deo, cujus proinde similes efficimur, si eum amamus,

nullo scilicet timore permoti, sicut et nos ab eo nullo timore ad nos diligendos permoto diligimur. Quamquam haec similitudo potest etiam ad eum modum explicari, quem exposuit Augustinus nuper allegatus. Quin etiam per anticipationem dici potest, nos similes esse Deo, quatenus similes ei erimus in beatitudine, cujus *semen* dicitur *gratia* a Theologis.

215. Vereor, ne post illa verba: *numquid fudit? Non*, aliqua verba desint, quibus scilicet in nostro codice omissis objectio antea proposita dissolvatur. Tamen persistere adhuc possunt sine ulla intercapedine Hilarii verba. Etenim charitas *expresse* non sperat, *expresse* non fudit (nam certe aliqua ratione sperare, et credere docet Apostolus Paulus (**I Cor. XIII, 7**). *Charitas*, inquit, *omnia credit, omnia sperat*), nec ullo timet modo, si de timore, quem *servilem* Theologi appellant, sermo sit; tametsi eo timore timeat, qui timor *filialis*, aut *reverentialis* a Theologis appellatur. Profecto in coelis charitas perstat, et Deum amamus, nec tamen credimus, aut speramus. Multa hoc super argumento tradunt Theologi, atque interpretes Scripturarum, ad ea praesertim Pauli verba (**I Corinth. XIII, 8**): *Charitas numquam excidit*. Et ad alia (**I Cor. XIII, 10**): *Evacuabitur quod ex parte est*, etc. Hos consule.

216. In eo epistolae ad Romanos loco, quem hic allegat Hilarius, desunt verba: *cum dilexisset mundum* (Deus): deest quoque epitheton *unicum*, quod quidem epitheton tribuitur *filio*. Ea porro, quae hic desunt, desumpta sunt ex loco illo Evangelii Joannis (**cap. III, vers. 16**): *Sic enim Deus dilexit mundum, ut filium suum unigenitum daret*. An id referendum in Hilarium ipsum, qui haec, quae allegat, a Paulo

tradi putavit? An potius haec a Paulo tradi ait, quia majorem horum partem tradit? An referendum id est in codicem, quo usus est, in quo scilicet ea scripta erant, quae ipse allegat? An in amanuensem, qui ex duobus Scripturae locis ab Hilario allegatis unum conflavit? Judicaverit lector.

217. Ubi ego posui: *Ergo qui hanc veluti speciem*, etc., codex habet: *ergo qui hanc veluti spem*, etc. At post verbum *veluti* aliqua vox esse deberet, quae nisi fallor, charitatem reliquis virtutibus praestantiorum denotaret. Porro vox illa *veluti* hyperbolem aliquam innuit, qua Hilarius in extollenda charitatis excellentia usus sit, et quam lenivit praeposito adverbio *veluti*, quod saepe imminuendi vim habet. *Speciei* nomine virtutem indicari quis neget, postquam haec ab eo scripta noverit: *Et quamvis omnes, quas supra tractavimus, species* (id est virtutes); et infra: *deceat jam finem specierum*, etc. Verba illa, *Deus dilectio est*, perspicue ostendunt, *dilectionem* hic pro charitate accipi: sed non eo sensu, quo eam paulo ante exposuerat Hilarius: quis enim dicat, Deum *consummare* (id est implere) *mandata omnia*? An Deo mandatum imponi potest, quod ipse adimpleat? De Deo porro non licere multum disputare, sed obsequio potius illa esse excipienda, quae fides de ipso tradit, ea docent, quae Deum *ineffabilem*, et *ininvestigabilem* tradunt, expressissima sane, et plurima tum Scripturarum, tum Patrum monita. Vide n. 33 et subsequentes.

218. Aliqua profecto in hac sententia desunt, pauca illa tamen. Si conjecturis fidimus, sic supplere quae desunt, possumus: *et alienum a temeritate. Id ipsum de dilectione sentiendum: tanta enim de ipsa* (id est de dilectione), *quanta*

de Deo, cognitio est, quoniam Deus dilectio est. Si vis locorum istarum, et alienum, legendum esse, id ipsum, per me quidem licebit.

219. An hic innuit Hilarius, quod olim praecepit Apostolus Paulus iis verbis (**I Cor. XI, 31**): *Quod si nosmet ipsos dijudicavimus, non utique judicavemur?* An potius celebratissimum illud veterum philosophorum adagium: *Nosce te ipsum*, a Patribus ipsis saepe laudatum? Judicium alienum esto.

220. Id est: convenit (seu aequum reor) virtutum tractationem in plenitudine dilectionis, et omnium rerum bonarum desinere. Hanc plenitudinem dilectionis, atque adeo rerum omnium in Deo esse, antea dixerat.

221. Verba ista: *aut si quid praetermissum est, in mundi plenitudine, videatur esse conclusum*, obscurissima, meo quidem iudicio, sunt. An error aliquis in vocem illam *mundi* irrepsit, ita ut aliud quodpiam substitui debeat? Sed quid substitui debeat, ego quidem ignoro. An retenta voce illa *mundi*, ad Verbum Divinum omnium conditorem haec verba referes? adeo ut verborum istorum hic sensus sit: Si quid forte in rerum enumeratione omisimus, illud expresse non commemorantes, omnino tamen non est omissum: Siquidem cum dixerimus, omnia a Deo fuisse condita, haec ipsa, quae a nobis praetermissa putabuntur, minime omissa sunt. Sed quanto intervallo distant haec, quae nunc dicit, ab iis quae antea de Deo, de Verbo, et mundi creatione dixerat? et tamen continuatum, conjunctumque sensum ubique retinere videtur Hilarius. An desunt aliqua, quibus ab amanuensi omissis interruptus apparet sensus? In tanta rerum obscuritate, id quod

magis probabile duxerit, eligat lector. Quod attinet ad rationem praestitam fidei, et aemulos, quorum hic meminit, recale, quae numero postremo capitis 2 praefationis diximus.

222. Obscura sunt quoque verba illa: *Et magis mysterium sumant* (aemuli scilicet fidei meae). An legendum est potius, *momentum* (id est occasionem) *sumant*? An aliud aliquid occasioni affine? Quod si omnino vocem *mysterium* retinere vis, sic explicare (mea quidem opinione) haec possumus: Ipsi quoque fidei meae aemuli confessionem excipiant meam, fateanturque me plane cum Ecclesia convenire, et jam denique rationem noverint, ob quam in libris meis nonnulla obscurius tradidi, involucro quodam ea obtegens: ne scilicet infirmiores offenderem. Jam enim cum sensa mea explicandi facultas se obtulit, ea plane explicavi. Vel, si vis, *mysterii* nomine *formulam fidei* intellige, et tum dic, optare Hilarium, ut aemuli fidei suae *mysterium* sumant, id est eandem *fidei formulam*, in qua tum ipse, tum iidem aemuli plane conveniant; quae quidem fidei formula apertissime declaret, orthodoxe credere Hilarium: *proderit* autem et *inimicis*, et *credentibus*, quatenus omnes in unam eandemque apertissime mysteria religionis nostrae declarantem formulam convenient.